

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Κατεύθυνση *Ευρωπαϊκής Ιστορίας*

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία με θέμα:

«Ποδόσφαιρο και εργατικά στρώματα στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα»

Τριμελής επιτροπή:

Παπαθανασίου Μαρία (Επόπτρια)

Ράπτης Κων/νος (Α' βαθμολογητής)

Γαγανάκης Κων/νος (Β' βαθμολογητής)

Φοιτητής: Γιώργος-Μάριος Παρίσης

Εξάμηνο φοίτησης: 4^ο

Αριθμός μητρώου: 1561201601018

ΑΘΗΝΑ

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σ. 4
Εισαγωγή	σ. 5
1. Ιστοριογραφική συζήτηση	σ. 9
Κεφάλαιο 1: Το ιστορικό πλαίσιο: βιομηχανική επανάσταση, εργατική τάξη, ποδόσφαιρο	σ. 13
1.1. Βιομηχανική Επανάσταση	σ. 13
1.2. Η νέα αγγλική κοινωνία και η συσπείρωση της εργατικής τάξης. Η διαδικασία και ο ρόλος της αστικοποίησης	σ. 16
1.2.1. Η «επανάσταση του ελεύθερου χρόνου». Ευνοϊκές συνθήκες για ενασχόληση με το ποδόσφαιρο	σ. 23
1.3. Το άθλημα του ποδοσφαίρου: Ορισμός, απαρχές, εκσυγχρονισμός	σ. 25
Κεφάλαιο 2: Η σχέση του ποδοσφαίρου και των εργατικών στρωμάτων	σ. 32
2.1. Άμεση σχέση: Οι εργάτες ως παίκτες	σ. 32
2.1.1. Το οικονομικό ζήτημα και η διαμάχη περί επαγγελματισμού	σ. 34
2.1.2. Μισθολογικά στοιχεία και μεταγραφικό σύστημα	σ. 37
2.2. Έμμεση σχέση: Οι εργάτες ως θεατές, οπαδοί, και μέλη συλλόγων	σ. 39
2.2.1. Το ποδοσφαιρικό δίκτυο: Παμπ, στοιχηματισμός, εφημερίδες	σ. 44
Κεφάλαιο 3: Η ταξική διάσταση του ποδοσφαίρου	σ. 49
3.1. Κοινωνικός μετασχηματισμός και πολιτικές αναταραχές	σ. 49
3.2. Το ποδόσφαιρο ως μέσο κοινωνικού ελέγχου	σ. 53
3.3. Το ποδόσφαιρο ως μέσο έκφρασης των εργατών	σ. 56
Κεφάλαιο 4: Η ψυχαγωγική διάσταση του ποδοσφαίρου	σ. 61

4.1. Συνθήκες εργασίας και ζωής των εργατικών στρωμάτων	σ. 61
4.2. Το ποδόσφαιρο ως ψυχολογική διέξοδος από την καθημερινότητα	σ. 62
4.3. Το ποδόσφαιρο και η εργατική ανάγκη για κοινωνικότητα	σ. 65
Κεφάλαιο 5: Η έμφυλη διάσταση του ποδοσφαίρου	σ. 68
5.1. Ορισμός του φύλου. Φύλο και αθλητισμός	σ. 68
5.2. Το ποδόσφαιρο ως μέσο επιβεβαίωσης του ανδρισμού	σ. 69
5.3. Η θέση της γυναίκας στην Αγγλία του 19 ^{ου} αιώνα	σ. 72
5.4. Το ποδόσφαιρο ως μέσο διαφυγής από τις γυναίκες. Η γυναικεία ενασχόληση με το άθλημα	σ. 75
Επίλογος	σ. 79
Παράρτημα	σ. 84
Βιβλιογραφία	σ. 94
Δικτυογραφία	σ. 101

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε κατά το εαρινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2017-2018 στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ.

Ο πρόλογος είναι το πρώτο κομμάτι ενός έργου. Όμως, στην περίπτωση του παρόντος, αποτελεί παράλληλα το τελευταίο μέρος που έφυγε από το «τυπογραφείο». Μόνο μετά την αποπεράτωση ενός έργου μπορείς να νιώσεις πραγματικά την ανακούφιση μα και την ευγνωμοσύνη που θα αποτυπώσεις στις ευχαριστίες.

Καταρχάς, η παρούσα εργασία δε θα μπορούσε να έχει ολοκληρωθεί χωρίς την υποτροφία Ryoichi Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund (SYLFF) από τα *The Nippon Foundation* και *The Tokyo Foundation for Policy Research*. Η ακαδημαϊκή και οικονομική στήριξή της ήταν υπερπολύτιμη. Έπειτα, ειλικρινείς ευχαριστίες οφείλω στην επόπτρια καθηγήτριά μου, Μαρία Παπαθανασίου, η οποία με βοήθησε άμεσα και αποτελεσματικά καθ' όλα τα στάδια της εργασίας, τόσο σε τεχνικό, όσο και σε ψυχολογικό επίπεδο. Η καθοδηγητική και συνάμα καθησυχαστική παρουσία της ήταν απαραίτητη. Ελπίζω το αποτέλεσμα να δικαιώσει και την ίδια, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε.

Στη συνέχεια, θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό του Ιστορικού Σπουδαστηρίου της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ για την προθυμία και τη συνεργατικότητα του. Επίσης, το προσωπικό του βιβλιοπωλείου *Σελίδα*, στη Γλυφάδα, για την ενθάρρυνση της προσπάθειας αλλά και τις υλικοτεχνικές παροχές. Τους «αναγνώστες» μου, Babak, Γιάννη και Ναταλία, που διάβασαν τις προηγούμενες εργασίες μου και σχολίασαν εποικοδομητικά. Τους συμφοιτητές μου της Ευρωπαϊκής -και όχι μόνο- Κατεύθυνσης, που ο καθένας με τον δικό του τρόπο έκανε τα δύο χρόνια του μεταπτυχιακού αξέχαστα.

Ευχαριστώ ακόμη ξεχωριστά τις φίλες και τους φίλους μου, που είναι πάντα εκεί για να μου υπενθυμίζουν ποια είναι τα σημαντικότερα πράγματα στη ζωή. Ένα μεγάλο «ευχαριστώ» οφείλω στη Φωτεινή, η οποία με ανέχεται ακόμα παραπάνω από το συνηθισμένο για τους τελευταίους έξι μήνες. Τέλος, ευχαριστώ απεριόριστα την οικογένειά μου, η οποία με πιστεύει και με στηρίζει διαρκώς.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κυριακή, 15 Ιουλίου 2018. Η εθνική ομάδα της Γαλλίας έχει μόλις κερδίσει το 21^ο Παγκόσμιο Κύπελλο ποδοσφαίρου, οι αγώνες του οποίου φιλοξενήθηκαν στα γήπεδα της Ρωσίας. Σύμφωνα με τις μετρήσεις, 26,1 εκατομμύρια Γάλλοι παρακολούθησαν μέσω τηλεόρασης τον τελικό, σημειώνοντας εθνικό ρεκόρ τηλεθέασης,¹ ενώ εκτιμάται πως πάνω από 1,1 δισεκατομμύριο τηλεθεατές παγκοσμίως παρακολούθησαν τη μετάδοση του αγώνα.² Παρόλο που οι αριθμοί φαντάζουν εξωπραγματικοί, δεν είναι η πρώτη φορά που φθάνουν σε τέτοια ύψη. Από το 1966 και την πρώτη παγκόσμια μετάδοση του Κυπέλλου η τηλεθέαση εκτοξεύεται θεαματικά ανά τετραετία,³ με το φράγμα του ενός δισεκατομμυρίου τηλεθεατών αποκλειστικά για τον τελικό να σπάει το 2014.⁴

Εντυπωσιακοί αριθμοί χαρακτηρίζουν τον χώρο του ποδοσφαίρου στο σύνολό του. Σύλλογοι αλλάζουν χέρια με συμφωνίες εκατοντάδων εκατομμυρίων μεταξύ πάμπλουτων ιδιοκτητών. Ενδεικτικά, το κόστος των ιδιοκτησιακών αλλαγών των Liverpool και Manchester City το 2007 ξεπέρασε τα 100 και 80 εκατομμύρια λίρες αντίστοιχα. Τα έσοδα των πιο επιτυχημένων συλλόγων, μέσω του τεράστιου δικτύου διαφήμισης και ιδιόκτητων καταστημάτων, ανέρχονται και αυτά σε εκατομμύρια.⁵ Σύμφωνα με τα στοιχεία του οικονομικού έτους 2018, η αξία των δέκα ακριβότερων ποδοσφαιρικών ομάδων παγκοσμίως ξεπερνά το συνολικό ποσό των 25 δις δολαρίων.⁶

Όμως, στον χορό των χρημάτων πρωταγωνιστούν οι παίκτες. Για τους πιο διάσημους εξ αυτών, κάθε μεταγραφή ισοδυναμεί με υψηλές αποδοχές και κάθε

¹ L' Équipe, "26,1 millions de téléspectateurs au total devant la finale de la Coupe du monde" (mis à jour le 25/07/2018), <https://www.lequipe.fr/Medias/Actualites/26-1-millions-de-telespectateurs-au-total-devant-la-finale-de-la-coupe-du-monde/925698> (τ.π. 28/9/2018).

² Spencer Jackman, "World Cup Final Viewers And TV Numbers Put The World In World Cup" (Published 26/6/2018), <https://the18.com/soccer-learning/world-cup-final-viewers-tv-ratings> (τ.π. 28/9/2018).

³ Ηλίας Καφάογλου, *Σημειώσεις στο ημίχρονο. Κείμενα για την κουλτούρα του ποδοσφαίρου*, Αθήνα, ύψιλον / βιβλία, 2010, σ. 11.

⁴ Jackman, "World Cup", ό.π.

⁵ David Goldblatt, *The Game of Our Lives: The Meaning and Making of English Football*, Penguin, 2015, σ. 36-37, 57.

⁶ Mike Ozanian, "The World's Most Valuable Soccer Teams 2018" (12/6/2018), <https://www.forbes.com/sites/mikeozanian/2018/06/12/the-worlds-most-valuable-soccer-teams-2018/#14e6136745c8> (τ.π. 28/9/2018) / Αξιοσημείωτο ότι 6/10 ομάδες είναι αγγλικές.

διαφήμιση αποτελεί επίσης πηγή κερδοφορίας. Η οικοδόμηση μιας συνολικής δημόσιας εικόνας μέσω της συνεχούς προβολής τους, όπως για παράδειγμα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, εξασφαλίζει την οικονομική «επιβίωση» τους και μετά το τέλος της ποδοσφαιρικής καριέρας τους.⁷

Φαίνεται πως οι κοινοτοπίες «το χρήμα κάνει τον κόσμο να γυρίζει» και «το ποδόσφαιρο είναι ο βασιλιάς των αθλημάτων» έχουν πράγματι βάση. Η παγκόσμια πρωτοκαθεδρία του ποδοσφαίρου οφείλεται στην απλότητα της φύσης του παιχνιδιού και στην ευκολία με την οποία ο μέσος άνθρωπος μπορεί να παίξει.⁸ Ωστόσο, στις μέρες μας, εξαιτίας της μεγάλης οικονομικής του σημασίας, το άθλημα αντιμετωπίζεται από μερίδα του κόσμου ως μια απλή επιχειρηματική δραστηριότητα. Αυτή η μερίδα φιλάθλων αντιδρά στον κυνισμό της εποχής και προτιμά τον ρομαντισμό παλαιότερων ετών.

Η εξιδανίκευση του παρελθόντος κορυφώνεται με τον μύθο της λεγόμενης «χρυσής ερασιτεχνικής εποχής» στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα, τον τόπο γέννησης του σύγχρονου ποδοσφαίρου. Τότε, σύμφωνα με τους λάτρεις του παρελθόντος, τα χρήματα δεν έπαιζαν ρόλο και αξία είχε μόνο το αθλητικό ιδεώδες.⁹ Ωστόσο πρόκειται περί μύθου: το ποδόσφαιρο είχε στενή σχέση με τα χρήματα ήδη από τα πρώτα χρόνια της «ζωής» του, μια σχέση που είχε γίνει εμφανής κυρίως σε εκείνους που τα είχαν ανάγκη περισσότερο από όλους: στα εργατικά στρώματα. Εκείνα τα χρόνια, και πιο συγκεκριμένα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα στην Αγγλία, το ποδόσφαιρο καθιερώθηκε ως το άθλημα των εργατών.¹⁰

Με την προσθήκη αυτής της λεπτομέρειας, έχει οριοθετηθεί πλέον το ευρύτερο πλαίσιο αλλά και ο τίτλος της παρούσας εργασίας: «Ποδόσφαιρο και εργατικά στρώματα στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα». Αναλύοντας τον τίτλο, ως ποδόσφαιρο λογίζεται το σύγχρονο άθλημα που καθορίστηκε από τους γραπτούς κανόνες της πρώτης ποδοσφαιρικής ομοσπονδίας του πλανήτη, δηλαδή της αγγλικής. Ως εργατικά στρώματα λογίζονται οι συμμετέχοντες στην αγγλική «εργατική τάξη», η οποία διαμορφώθηκε από τις διεργασίες και τις επιπτώσεις της Βιομηχανικής Επανάστασης.

⁷ Καφάογλου, *Σημειώσεις*, ό.π., σ. 12-15.

⁸ Richard Giulianotti, *Football: A sociology of the global game*, Oxford, Polity Press Malden, MA: Blackwell, 1999, σ. xi-xii.

⁹ Wray Vamplew, *Pay up and play the game. Professional Sport in Britain, 1875-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, σ. 3-4.

¹⁰ Tony Mason, *Association Football and English Society, 1863-1915*, Sussex, The Harvester Press, New Jersey, Humanities Press, 1980, σ. 255.

Στη συνέχεια θα ακολουθήσουν αναλυτικότεροι ορισμοί, μέσω και αναδρομών στις επιμέρους ιστορίες των δύο αυτών όρων.

Σχετικά με την επιλογή προς εξέταση της Αγγλίας και όχι κάποιας άλλης χώρας, οι βασικοί λόγοι που οδήγησαν σε αυτήν την απόφαση είναι ιστορικοί αλλά και πρακτικοί. Αρχικά, η ίδρυση της πρώτης ποδοσφαιρικής ομοσπονδίας παγκοσμίως αποτελεί από μόνη της ορόσημο που αξίζει να μελετηθεί ενδελεχώς. Έπειτα, οι κυριότερες διεργασίες των εξεταζόμενων θεμάτων (βιομηχανική επανάσταση, συγκρότηση εργατικών στρωμάτων, ανάδυση ποδοσφαίρου) πραγματοποιούνται στην Αγγλία, αναμφίβολα επηρεασμένες, πάντως, από το ευρύτερο πλαίσιο της Μεγάλης Βρετανίας. Τέλος, η σχετική βιβλιογραφία επικεντρώνεται σε μεγάλο βαθμό στην αγγλική επικράτεια.¹¹ Επομένως, οι αντίστοιχες αναφορές εκτός Αγγλίας θα είναι και εδώ περιορισμένες.

Όσον αφορά το χρονικό πλαίσιο, παρόλο που είναι ξεκάθαρα ορισμένο, ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, καθώς το 1863 ιδρύθηκε η Αγγλική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία.¹² Ωστόσο, είναι αναγκαία και η σχετικά εκτενής αναφορά στο πρώτο μισό, εφόσον τότε δημιουργήθηκαν οι βάσεις για την εξέλιξη της ιστορίας μας. Βέβαια, για λόγους νοηματικής συνέχειας και συνοχής, θα γίνονται και αναφορές στα τελευταία χρόνια του 18^{ου} αιώνα αλλά και στα πρώτα του 20^{ου}.

Η εργασία εκκινεί από την επιθυμία να ελεγχθεί το αφήγημα περί ενός αγνού ποδοσφαίρου του παρελθόντος που έρχεται σε αντίθεση με το «εξωνημένο» σύγχρονο άθλημα. Η επιθυμία αυτή ενισχύθηκε από τη σύνδεση των αγγλικών εργατικών στρωμάτων και του ποδοσφαίρου, όπως παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στα έργα των James Walvin και Tony Mason.¹³ Η παρούσα μελέτη, λοιπόν, θα επιχειρήσει να απαντήσει στα δύο βασικά ερωτήματα του «πώς» και «γιατί» τα

¹¹ Μόλις κατά την τελευταία δεκαετία δημοσιεύθηκαν εποπτικά έργα για την ιστορία του ποδοσφαίρου των υπόλοιπων βρετανικών κρατών: Για τη Σκωτία το Phil H. Jones, David W. Potter, *The Encyclopaedia of Scottish Football*, Pitch Publishing Ltd, 2011, για την Ιρλανδία το Peter Byrne, *Green is the Colour: The Story of Irish Football*, Andre Deutch Ltd, 2012, για την Ουαλία το Phil Stead, *Red Dragons: The Story of Welsh Football*, Y Lolfa Cyf, 2015 και για τη Βόρεια Ιρλανδία το Benjamin Roberts, *Gunshots and Goalposts: The Story of Northern Irish Football*, Avenue Books, 2017.

¹² Bryon Butler, *The Official History of the Football Association*, London, Macdonald-Queen Anne Press, 1991, σ. 5.

¹³ Mason, *Association*, ό.π., σ. 3. / Στη σελίδα 9 ακολουθεί αναλυτικότερα η ιστοριογραφική συζήτηση επί του θέματος.

εργατικά στρώματα στράφηκαν σε τόσο μεγάλο βαθμό προς το ποδόσφαιρο ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της ύπαρξής του.

Τα ερωτήματα είναι αυτά που καθορίζουν και τη μορφή της εργασίας. Την εισαγωγή ακολουθεί το πρώτο κεφάλαιο, το οποίο ξεκινά σκιαγραφώντας τον χαρακτήρα και τις συνέπειες της Βιομηχανικής Επανάστασης. Εν συνεχεία εστιάζει στην ταξική διάρθρωση της αγγλικής κοινωνίας και κατ' επέκταση στην ανάδυση της εργατικής τάξης, του πρωταγωνιστικού ιστορικού υποκειμένου αυτής της μελέτης. Έπειτα, θα παρουσιαστεί η δημιουργία κατάλληλων συνθηκών για την ενασχόληση των εργατών με το ποδόσφαιρο εκείνη την περίοδο, μέσω της εξέτασης της εργασιακής ζωής και του οικιακού περιβάλλοντός τους. Τέλος, θα προχωρήσουμε σε μια αναδρομή της ιστορίας του ποδοσφαίρου, ώστε να ανιχνευθούν οι απαρχές του αθλήματος και να φανεί ποιον ρόλο κατείχε στην κοινωνία της Βικτωριανής Αγγλίας.

Το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας επικεντρώνεται στη σχέση μεταξύ εργατών και ποδοσφαίρου. Το κεφάλαιο στηρίζεται σε βιβλιογραφία που παραθέτει στοιχεία περί συλλόγων (όπως είναι ο τρόπος ίδρυσής τους και το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς), περί παικτών (όπως είναι τα μισθολογικά τους στοιχεία και το σύστημα μεταγραφών) και περί του πολυσχιδούς δικτύου που είχε σχηματιστεί γύρω από το ποδόσφαιρο (αθλητικές εφημερίδες, στοιχηματισμός κ.ά.).

Στη συνέχεια, στα κεφάλαια τρία, τέσσερα και πέντε διερευνώνται οι λόγοι για τους οποίους οι εργάτες επέλεξαν το ποδόσφαιρο ως το άθλημα που θα εξέφραζε την τάξη τους. Πιο συγκεκριμένα, στο τρίτο κεφάλαιο θα αποτυπωθεί η πολιτική και κοινωνική εξέλιξη της αγγλικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, με έμφαση στον έντονα ταξικό χαρακτήρα που τη διακατέχει. Το ποδόσφαιρο θα εξεταστεί από τη μία ως μέσο κοινωνικού ελέγχου από τις ανώτερες ταξικές βαθμίδες προς τις κατώτερες -άρα και τις εργατικές- και από την άλλη ως ένα μέσο αυτόνομης εργατικής δράσης. Ειδικότερα, θα παρακολουθήσουμε την εμπλοκή των εργατών στο σύνολο του ποδοσφαίρου για να βελτιώσουν την οικονομική και ενδεχομένως και την κοινωνική τους θέση, και τις συνδικαλιστικές ποδοσφαιρικές κινήσεις ως συνιστώσα της αναδυόμενης εργατικής ταξικής συνείδησης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα διερευνηθεί η ψυχολογία του μέσου εργάτη. Η σκληρή καθημερινότητά του θα αντιπαρατεθεί στο ποδόσφαιρο, το οποίο αντιμετωπίζεται ως πεδίο συγκινήσεων, άρα και ψυχολογικής ανάτασης. Το ποδόσφαιρο, όμως, δεν

προσφέρει μονάχα απλή ψυχαγωγία κατ' άτομο αλλά συμβάλλει και στη συγκρότηση ορισμένων συλλογικοτήτων, όπως για παράδειγμα συνδέσμων φιλάθλων. Επομένως, η ανθρώπινη ανάγκη για κοινωνικότητα μέσω ομαδικών δραστηριοτήτων θα είναι το δεύτερο ζήτημα του κεφαλαίου.

Το τελευταίο κεφάλαιο πραγματεύεται την έμφυλη διάσταση της σύνδεσης εργατών και ποδοσφαίρου. Αναλυτικότερα, το πρώτο μέρος του κεφαλαίου θα επιχειρήσει να ερμηνεύσει την επιθυμία των εργατών να ασχοληθούν με το ποδόσφαιρο, συσχετίζοντάς τη με την επιβεβαίωση του ανδρισμού τους. Το δεύτερο μέρος θα φέρει και το γυναικείο φύλο στο προσκήνιο μέσω δύο επιμέρους ζητημάτων: το ποδόσφαιρο ως μια διέξοδος των ανδρών από τη γυναικεία παρουσία και επιρροή, και την ενασχόληση γυναικών από τις εργατικές -και όχι μόνο- τάξεις με το άθλημα.

Στον επίλογο θα συνοψιστούν τα συμπεράσματα των επιμέρους κεφαλαίων, αναδεικνύοντας τους πολιτικοκοινωνικούς, ψυχολογικούς και έμφυλους λόγους που ώθησαν που ώθησαν τους εργάτες να παίξουν, να παρακολουθήσουν, και να ζήσουν το ποδόσφαιρο εν γένει.

Συνοπτικά, η παρούσα εργασία επιχειρεί, στο πλαίσιο της κοινωνικής ιστορίας, να συνδυάσει την ιστορία των εργατικών τάξεων, του ποδοσφαίρου αλλά και του φύλου. Για τον σκοπό αυτό στηρίζεται σε δευτερογενή, κατά βάση, βιβλιογραφία, αξιοποιώντας ωστόσο και τις πηγές που παρατίθενται στα διάφορα έργα. Προτού προχωρήσουμε, αξίζει να έχουμε μια πρώτη ιστοριογραφική εικόνα επί του θέματος.

1. Ιστοριογραφική συζήτηση

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τα έργα των Walvin (*The People's Game – A Social History of British Football*, 1975) και Mason (*Association Football and English Society, 1863-1915*, 1980) αποτελούν τον πυρήνα στον οποίο βασίζεται το παρόν έργο. Μαζί με το άρθρο του William Baker (*The Making of a Working-Class Football Culture in Victorian England*, 1979) συγκροτούν ένα σώμα κειμένων το οποίο αγγίζει ακριβώς τις πτυχές του θέματος που θα επιχειρήσω να αναδείξω. Ειδικότερα, οι συγγραφείς αυτοί αντιλαμβάνονται και παρουσιάζουν την κοινωνική οπτική του ποδοσφαίρου, εστιάζοντας στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα. Δε μελετούν απλώς τη

γεγονοτολογική ιστορία του αθλήματος αλλά ανιχνεύουν τη σχέση του με την κοινωνία και τους ανθρώπους της.¹⁴

Στα έργα τους τέθηκαν για πρώτη φορά ερωτήματα σχετικά με τη σύνδεση του ποδοσφαίρου και των εργατικών στρωμάτων. Πιο συγκεκριμένα, προσπάθησαν να προσδιορίσουν ποιο ήταν το κοινό που ασχολήθηκε με το ποδόσφαιρο εκείνη την εποχή, καταλήγοντας πως επρόκειτο κατά κόρον για μέλη των εργατικών στρωμάτων. Έπειτα από αυτό το συμπέρασμα, ανέδειξαν τον ρόλο των εργατών στην ευρύτερη ανάπτυξη του ποδοσφαίρου ως εθνικού αθλήματος της Αγγλίας στο τέλος του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Πρακτικά, η κοινωνική ιστορία συνδυάστηκε με το ποδόσφαιρο για πρώτη φορά και χάρη σε αυτή την εξέλιξη ο Walvin προέβλεψε την αύξηση των μελετητών της ιστορίας του ποδοσφαίρου τα επόμενα χρόνια.¹⁵

Πράγματι, η ιστοριογραφία του ποδοσφαίρου θα επανεξέταζε τακτικά το ίδιο ζήτημα. Ο Nicholas Fishwick (*English Football and Society, 1910-1950*, 1989) και ο Dave Russell (*Football and the English*, 1997) αφιέρωσαν ξεχωριστά κεφάλαια στο θέμα. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Adrian Harvey αναφέρθηκε στο *Football: The First Hundred Years. The untold story* (2005), μεταξύ άλλων, στους εργάτες, συγκρίνοντας την επίδραση που είχαν στη διάδοση του ποδοσφαίρου εντός Αγγλίας με εκείνη των αποφοίτων των ιδιωτικών σχολείων. Ο Harvey, επίσης, θα επιβεβαίωνε την πρόβλεψη του Walvin, όταν θα έγραφε πως το ποδόσφαιρο είχε πλέον εξελιχθεί, μετά από μια σχεδόν τριακονταετή πορεία, σε ένα «πεδίο μείζονος ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος».¹⁶

Η σχέση των εργατών με το ποδόσφαιρο δε θα μπορούσε να έχει παραλειφθεί από τα κυριότερα έργα που ασχολήθηκαν με τους εργάτες ως ιστορικό υποκείμενο, η συστηματική μελέτη και συγγραφή των οποίων είχε αρχίσει κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960.¹⁷ Στην πρώτη εποπτική εργασία επί του θέματος, το *The Making of the English Working Class* (1963), ο E. P. Thompson έγραψε για τη σύσταση μιας ξεχωριστής εργατικής τάξης και κουλτούρας (δηλαδή κοινών πολιτισμικών χαρακτηριστικών) αντίστοιχα, η οποία συμπεριλάμβανε το ποδόσφαιρο. Ως τότε, ορισμένα από τα κυριότερα έργα κοινωνικοπολιτικής ιστορίας για την Αγγλία

¹⁴ Dave Russell, *Football and the English*, Preston, Carnegie Publishing, 1997, σ. 1-2.

¹⁵ James Walvin, *The People's Game. A Social History of British Football*, London, Allen Lane, 1975, σ. 5.

¹⁶ Adrian Harvey, *Football: The First Hundred Years. The untold story*, London and New York, Routledge, 2005, σ. xv.

¹⁷ E. J. Hobsbawm, "The Formation of British Working-Class Culture", στο E.J. Hobsbawm, *Worlds of Labour: further studies in the history of labour*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1984, σ. 178.

εστίαζαν σχεδόν αποκλειστικά στη μελέτη των πολιτικών εξελίξεων και των κυβερνήσεων.¹⁸ Ο Thompson συμμετείχε στο ρεύμα της κοινωνικής ιστορίας και συνδιαμόρφωσε την οπτική για μια «Ιστορία από τα κάτω προς τα πάνω».¹⁹

Ακολουθώντας τα βήματά του, ιστορικοί όπως ο E. J. Hobsbawm και ο Harold Perkin προχώρησαν πέρα από την απλή σκιαγράφηση της εργατικής τάξης και έφτασαν σε μεγάλο βαθμό στη σύσταση μιας ολοκληρωμένης εικόνας της.²⁰ Τα δικά τους έργα, με τη σειρά τους, συνέβαλαν στην εδραίωση της κοινωνικής ιστορίας δίπλα στους υπόλοιπους κλάδους της επιστήμης.²¹ Στο θεωρητικό σχήμα τους, το ποδόσφαιρο αποτελούσε μείζον κομμάτι για την αγγλική εργατική κουλτούρα, η οποία δε θα μπορούσε να έχει αναπτυχθεί χωρίς την ταυτόχρονη άνοδο τηςσχόλης και του ελεύθερου χρόνου.²²

Όπως γίνεται αντιληπτό, και η ιστορία του ελεύθερου χρόνου έχει ασχοληθεί με την ιστορία του ποδοσφαίρου. Η ταυτόχρονη άνοδος της ιστορίας αυτών των θεμάτων, παράλληλα με εκείνη της γενικότερης ιστορίας του αθλητισμού συνέβη κατά τις δεκαετίες 1970-1980, στο πλαίσιο της νέας θεματικής των «πολιτισμικών σπουδών» (*cultural studies*). Η ιδιαίτερη φύση τους ευνόησε και διεπιστημονικές μελέτες, συνταιριάζοντας την ιστορία με την κοινωνιολογία, την ψυχολογία, τη φιλοσοφία αλλά και τη λογοτεχνία.²³

Παρόλο που η σημασία του αθλητισμού ως παγκόσμιου φαινομένου ήταν και είναι αδιαμφισβήτητη,²⁴ μόλις τότε ξεκινούσε η πτώση των τειχών της υποτίμησης και της περιφρόνησης που επιδείκνυε η ακαδημαϊκή κοινότητα προς τη μελέτη σωματικών δραστηριοτήτων. Επιστήμονες, όπως οι Clifford Geertz, Norbert Elias και Eric Dunning, δημοσίευσαν περί αθλητισμού ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές μελέτες αντίστοιχα, ενώ οι δύο τελευταίοι ενέταξαν το ποδόσφαιρο στις θεωρίες περί εκπολιτισμού της κοινωνίας. Οι εργάτες τούς απασχόλησαν ως αντικείμενα

¹⁸ Alastair J. Reid, *Social classes and social relations in Britain, 1850-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, σ. 1.

¹⁹ Gareth Stedman Jones, *Languages of class: studies in English working class history, 1832-1982*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1983, σ. 25.

²⁰ Reid, *Social*, ό.π., σ. 2.

²¹ Asa Briggs, *A Social History of England*, London, Penguin, 1987, σ. ix-x.

²² Hugh Cunningham, "Leisure and culture", στο F. M. L. Thompson (επιμ.), *The Cambridge social history of Britain, 1750-1950*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1993, τ. 2, σ. 335.

²³ Robert Edelman, Wayne Wilson, "Introduction", στο Edelman, Wilson (επιμ.), *The Oxford*, ό.π., σ. 1-2.

²⁴ Eric Dunning, *Sport Matters. Sociological studies of sport, violence and civilization*, London and New York, Routledge, 1999, σ. 1.

«εκπολιτισμού» μέσω του ποδοσφαίρου αλλά και ως δράστες βίας που σχετίζεται με το άθλημα.²⁵

Ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των διάφορων έργων λειτουργεί το *The Ball is Round: A Global History of Football* (2006). Ο δημιουργός του, David Goldblatt, κατάφερε να συγγράψει μια ολοκληρωμένη ιστορία του ποδοσφαίρου, ρίχνοντας φως σε πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα που άπτονται του δημοφιλέστερου αθλήματος του κόσμου. Άλλωστε, σύμφωνα με τον ίδιο, «καμιά ιστορία του σύγχρονου κόσμου δεν μπορεί να μη συμπεριλαμβάνει το ποδόσφαιρο».²⁶

Σχετικά με το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, η δευτερογενής βιβλιογραφία στην οποία βασίστηκα αποτελείται από ορισμένα βασικά έργα. Στην περίπτωση της Βιομηχανικής Επανάστασης πρόκειται για τα *The Industrial Revolution* (1948) του T. S. Ashton και *The First Industrial Revolution* (1965) της Phyllis Deane, ενώ για την αγγλική ιστορία της περιόδου εξαιρετικά χρήσιμο στάθηκε το *The rise of respectable society: a social history of Victorian Britain 1830-1900* (1988) του F. M. L. Thompson. Μάλιστα, και ο Thompson επισημαίνει το ποδόσφαιρο ως βασικό συστατικό της αγγλικής κοινωνίας εκείνης της εποχής, κάνοντας παράλληλα αναφορές και στην έμφυλη διάστασή του -δηλαδή παρουσιάζοντάς το ως κυρίως ανδρική ασχολία.

Συνοψίζοντας, τα προαναφερθέντα έργα αποτελούν τον κύριο βιβλιογραφικό άξονα πάνω στον οποίο κινείται η εργασία. Στο επίκεντρο βρίσκεται η αρκετά πλούσια ιστοριογραφική συζήτηση σχετικά με τη σύνδεση εργατών και ποδοσφαίρου στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα. Γύρω από αυτή δομήθηκε το υπόλοιπο κείμενο, χάρη σε συλλογικούς τόμους, άρθρα και άλλες μονογραφίες.²⁷

²⁵ Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία, 1870-1922*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 1997, σ. 17-19.

²⁶ David Goldblatt, *The Ball is Round: A Global History of Soccer*, New York, Riverhead Books, 2008, σ. xviii.

²⁷ Για την αναλυτική βιβλιογραφία, βλ. σ. 94.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Το ιστορικό πλαίσιο: βιομηχανική επανάσταση, εργατική τάξη, ποδόσφαιρο

1.1. Βιομηχανική Επανάσταση

Ο όρος «Βιομηχανική Επανάσταση» αναφέρεται καταρχήν και κατά κανόνα στον μετασχηματισμό της βρετανικής αγροτικής οικονομίας σε βιομηχανική, ο οποίος συντελέστηκε κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα.²⁸ Οι εκτιμήσεις για τη διάρκειά της ποικίλλουν, ωστόσο η επικρατέστερη άποψη είναι ότι ξεκίνησε τη δεκαετία του 1780²⁹ και με μια πορεία γεμάτη διαλείμματα, εξάρσεις και υφέσεις υπολογίζεται ότι έφτασε ως το 1830.³⁰

Οι ιστορικοί χωρίζονται σε δύο μέτωπα ως προς τη μελέτη των συνεπειών στο ανθρώπινο βιοτικό επίπεδο, με την πρώτη σχολή να υποστηρίζει την καταστροφική τους φύση και τη δεύτερη να προσπαθεί να αντικρούσει τα επιχειρήματα της πρώτης.³¹ Ο Hobsbawm χαρακτηριστικά τις αναφέρει ως την «απαισιόδοξη» και «αισιόδοξη» οπτική.³² Στα υποκεφάλαια 1.1. και 1.2. θα δούμε μια σκιαγράφιση αυτού του διαλόγου μέσω της εξέτασης της διττής διαδικασίας εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης της χώρας. Αυτές οι δύο έννοιες, χωρίς να είναι ταυτόσημες, συνδέθηκαν άρρηκτα στη βιομηχανική Αγγλία.³³

Ας ξεκινήσουμε με την εκβιομηχάνιση. Η μεταφορά της εργασίας στα εργοστάσια και η εντατικοποίηση της παραγωγής ήταν βασικές διαδικασίες για την ανάπτυξη του νέου συστήματος και την οικονομική πρόοδο.³⁴ Επίσης, κύριες προϋποθέσεις για τη ραγδαία ανάπτυξη της Βιομηχανικής Επανάστασης ήταν το πολυάριθμο εργατικό

²⁸ G. D. H. Cole, *A short history of the British Working-Class movement, 1789-1947*, London, George Allen & Unwin Ltd, 1948, σ. 3.

²⁹ Phyllis Deane, *The First Industrial Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979, σ. 2-3.

³⁰ Cole, *ό.π.*, σ. 9.

³¹ E. P. Thompson, *The making of the English working class*, New York, Vintage Books, 1963, σ. 195.

³² E. J. Hobsbawm, "The British Standard of Living, 1790-1850", στο E. J. Hobsbawm, *Labouring men: studies in the history of labour*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1979, σ. 64.

³³ F. M. L. Thompson, *The rise of respectable society: a social history of Victorian Britain 1830-1900*, London, Fontana, 1988, σ. 30-31.

³⁴ Deane, *ό.π.*, σ. 142-143.

δυναμικό, η επιχειρηματική φιλοδοξία κεφαλαιούχων εμπόρων, και οι αγορές -για να απορροφήσουν τον μεγάλο όγκο παραγόμενων προϊόντων.³⁵

Εξίσου αναγκαίες ήταν η δημιουργία συστημάτων διαχείρισης και ελέγχου εργατικού δυναμικού, η συνεχής προμήθεια ανεπεξέργαστων πρώτων υλών, και η απρόσκοπτη μεταφορά ανθρώπων και προϊόντων.³⁶ Παράλληλα, την εκβιομηχάνιση συνόδευαν η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα παραγωγής και η εδραίωση του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος.³⁷ Ένα ή περισσότερα από αυτά τα στοιχεία χαρακτηρίζουν κάθε βιομηχανική επανάσταση έκτοτε, όμως η βρετανική ήταν η πρώτη παγκοσμίως.³⁸ Παρά την ονομασία «επανάσταση», η διάρκεια και το εύρος των διαδικασιών της μαρτυρούν πως επρόκειτο για μια μακρά διαδικασία.³⁹

Αντίστοιχα, χρειάστηκε μια εξίσου μακρά εξελικτική διαδικασία για να την προετοιμάσει.⁴⁰ Στην Αγγλία προϋπήρχε βιομηχανία πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση⁴¹ και μάλιστα σημειωνόταν μια αργή πρόοδος ήδη πριν από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.⁴² Καίριο ρόλο σε αυτήν διαδραμάτιζε και η σχετικά μεγάλη περίοδος ειρήνης που περνούσε η Αγγλία, η οποία δε θα διακοπτόταν παρά μόνο εξαιτίας των Ναπολεόντειων Πολέμων (1793-1815).⁴³ Ως τότε, όμως, το καπιταλιστικό σύστημα δεν μπορούσε να αναπτυχθεί λόγω της έλλειψης εργατικών χεριών.⁴⁴ Τα επόμενα χρόνια η κατάσταση θα άλλαζε και η Αγγλία θα μπορούσε -και πράγματι θα κατάφερε- να συνδυάσει την οικονομική τεχνογνωσία, τους πόρους και την κατάλληλη ψυχολογία έτσι ώστε η Βιομηχανική Επανάσταση να πάρει σάρκα και οστά.⁴⁵

³⁵ John Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution. Early industrial capitalism in three English towns*, London, Methuen & Co Ltd, 1974, σ. 18-19.

³⁶ C. A. Bayly, *The birth of the modern world: 1780-1914*, Malden, Blackwell, 2004 σ. 177.

³⁷ Deane, *The First*, ό.π., σ. 1-2.

³⁸ Foster, ό.π., σ. 13-14.

³⁹ E. M. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι χρόνοι (Δ' έκδοση)*, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης, επιμέλεια-πρόλογος Ι. Σ. Κολιόπουλος, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2006, σ. 478. / Ακόμα και η ίδια η ονομασία «επανάσταση» αποτελεί αντικείμενο ιστορικής αμφισβήτησης. Βλ. ενδεικτικά στο Douglass North, *Δομή και Μεταβολές στην οικονομική ιστορία*, εκδόσεις Κριτική, 2000.

⁴⁰ Cole, *A short*, ό.π., σ. 18-19.

⁴¹ G. D. H. Cole, Raymond Postgate, *The common people: 1746-1946*, London, Methuen, 1976, σ. 129.

⁴² Deane, ό.π., σ. 18-19.

⁴³ Cole, ό.π., σ. 16-18.

⁴⁴ Foster, ό.π., σ. 14-15.

⁴⁵ Harold Perkin, *The origins of modern English society*, London, New York, Routledge, 2002, σ. 16.

Καταρχάς, από το 1750 ο αγγλικός πληθυσμός γνώρισε πρωτοφανή ρυθμό αύξησης, ο οποίος θα διατηρείτο αμείωτος και μετά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα.⁴⁶ Η κυριότερη αιτία ήταν η πτώση των αρχικών ηλικιών γάμου, η οποία συνεπαγόταν οικογένειες με περισσότερα παιδιά. Η ταυτόχρονη μείωση των δεικτών θνησιμότητας εξασφάλιζε ένα πολυπληθές εργατικό δυναμικό.⁴⁷ Ο πληθυσμός αυτός εκμεταλλεύτηκε τις δομές που δημιούργησε η Αγροτική Επανάσταση (μια διαδικασία που βασικά είχε φέρει την επικράτηση νέων τεχνικών καλλιέργειας και το κίνημα των περιφράξεων)⁴⁸ για να επιβιώσει και αργότερα να αναζητήσει εργασία.⁴⁹

Στη συνέχεια, ένας ακόμη λόγος επιτάχυνσης της εκβιομηχάνισης ήταν οι επιτυχημένες μηχανικές εφευρέσεις που κατέκλυσαν την Αγγλία και επέτρεψαν τη συγκέντρωση της εργασίας στα εργοστάσια.⁵⁰ Οι εφευρέσεις, όπως για παράδειγμα οι μηχανές ύφανσης, ήταν τόσο πρωτοποριακές που η εκβιομηχάνιση ταυτίστηκε με την εργασιακή εκμηχάνιση.⁵¹ Έτσι, η παραγωγή υφασμάτων αναβαθμίστηκε και ειδικότερα η βαμβακούργια μετετράπη στο αγγλικό βιομηχανικό σύμβολο.⁵² Η αυξημένη παραγωγή τόνωσε την κατανάλωση εντός Αγγλίας,⁵³ ενώ συγχρόνως τροφοδοτούσε όλο και περισσότερο τις νέες διεθνείς αγορές.⁵⁴ Τα κέρδη των βιομηχάνων επανεπενδύονταν, το σύστημα γινόταν «αυτοσυντηρούμενο» (*self-sustaining*) και η Βιομηχανική Επανάσταση ήταν πλέον σε πλήρη εξέλιξη.

Οι ευνοϊκές συνθήκες και συγκυρίες συντονίστηκαν και ένα τεράστιο οικονομικό δίκτυο είχε δημιουργηθεί.⁵⁵ Η παραγωγική δύναμη των αρχικών φάσεων της Βιομηχανικής Επανάστασης έθεσε τις βάσεις και για τη συνέχεια. Στο δεύτερο μισό του αιώνα, η παραγωγή κάρβουνου και σιδήρου μεγιστοποιήθηκε, σε συνδυασμό με τη ραγδαία εξάπλωση του σιδηροδρόμου.⁵⁶ Ο σιδηρόδρομος ήταν έργο πολλαπλής σημασίας, καθώς τόνωνε τη ζήτηση για πρώτες ύλες, αποτελούσε λόγο

⁴⁶ E. P. Thompson, *The making*, ό.π., σ. 197. Βλ. και Παράρτημα, εικόνα 8, σ. 91.

⁴⁷ F. M. L. Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 51-52.

⁴⁸ Deane, *The First*, ό.π., σ. 37-38.

⁴⁹ Cole, *A Short*, ό.π., σ. 1

⁵⁰ Cole, Postgate, *The common*, ό.π., σ. 134.

⁵¹ Robert C. Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2009, σ. 275.

⁵² David S. Landes, *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμό: τεχνολογική αλλαγή και βιομηχανική ανάπτυξη στη Δυτική Ευρώπη από το 1750 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα, επιστημονική επιμέλεια Χριστίνα Αγγριαντώνη, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2009, σ. 61-62.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 73.

⁵⁴ Deane, ό.π., σ. 53-54.

⁵⁵ T. S. Ashton, *Η Βιομηχανική Επανάσταση*, μτφρ. Άσπα Γολέμη, επιστημονική επιμέλεια Βασιλίας Καρδάσης, Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος, 2007, σ. 14.

⁵⁶ Allen, ό.π., σ. 273. Βλ. και Παράρτημα, εικόνα 5, σ. 88.

επανεπένδυσης χρημάτων εντός Αγγλίας και φυσικά μείωνε αισθητά τους χρόνους μετακίνησης αγαθών και ανθρώπων, ενώνοντας τη χώρα.⁵⁷ Τελικά, θα γινόταν το σύμβολο μιας νέας, παγκόσμιας βιομηχανικής εποχής.⁵⁸

Το σύμβολο της βιομηχανίας, λοιπόν, ήταν αγγλικό. Πώς θα μπορούσε να είναι κάτι διαφορετικό, όταν η Αγγλία πρωτοστατούσε οικονομικά, με μεγάλη διαφορά από τους ανταγωνιστές της, και η βιομηχανική της επανάσταση ήταν η πρώτη στην υφήλιο, αποτελώντας παράδειγμα προς μίμηση για τα υπόλοιπα κράτη;⁵⁹ Η Βιομηχανική Επανάσταση ήταν μια εξέλιξη μεγάλων διαστάσεων και οι επιπτώσεις της δεν μπορούσαν να περιοριστούν αυστηρά στον οικονομικό τομέα. Επέφεραν κοινωνικοπολιτικές αλλαγές και δημιούργησαν τριβές μεταξύ παλαιών και νέων δομών στην Αγγλία.⁶⁰ Η αγγλική κοινωνία αναδιαμορφώθηκε μέσω ποικίλων διαδικασιών.⁶¹ Η σημαντικότερη εξ αυτών θεωρείται πως είναι η όξυνση και η εδραίωση του ταξικού διαχωρισμού της κοινωνίας, γεγονός που ενισχύθηκε και από το φαινόμενο της αστικοποίησης.

1.2. Η νέα αγγλική κοινωνία και η συσπείρωση της εργατικής τάξης. Η διαδικασία και ο ρόλος της αστικοποίησης

Πριν από τη Βιομηχανική Επανάσταση, η αγγλική κοινωνία είχε μια πυραμιδοειδή ιεραρχία. Ο πλούτος συσσωρευόταν στην κορυφή, εκεί όπου βρίσκονταν οι αριστοκράτες. Οι μεσαίες και οι πολυπληθείς κατώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας αρκούσαν σε πολύ λιγότερους πόρους.⁶² Η Βιομηχανική Επανάσταση, μέσω της νέας σημασίας που έδωσε στο εμπόριο, στο κεφάλαιο και την εργασία, ανακατέταξε τις βαθμίδες αυτές σε νέα κοινωνικά στρώματα, τα οποία θα ονομάζονταν «τάξεις» (*classes*).⁶³

Οι Άγγλοι χρησιμοποιούσαν και άλλες λέξεις με την ίδια σημασία για τις βαθμίδες κοινωνικής διαστρωμάτωσης, όπως *rank*, *degree*, *order* και *estate* (νομοκατεστημένες

⁵⁷ Burns, *Ευρωπαϊκή*, ό.π., σ. 490-491.

⁵⁸ E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2015, σ. 71-72.

⁵⁹ Foster, *Class*, ό.π., σ. 13-14, 242.

⁶⁰ Neil J. Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution. An Application of Theory to the British Cotton Industry*, Chicago, Chicago University Press, 1959, σ. 3-4.

⁶¹ Ashton, *Η Βιομηχανική*, ό.π., σ. 4.

⁶² Perkin, *The origins*, ό.π., σ. 17-18.

⁶³ Cannadine, *Class in Britain*, New Haven, London, Yale University Press, 1998, σ. 5.

τάξεις).⁶⁴ Η λέξη «τάξη» (*class*) έκανε την εμφάνισή της στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, χωρίς να εμπεριέχει τον ανταγωνισμό που της προσέδωσε ο Karl Marx μερικές δεκαετίες αργότερα.⁶⁵ Όμως, ο διαχωρισμός σε (νέες) τάξεις δεν ήταν η αιτία για κοινωνικές διαμάχες. Αυτές προϋπήρχαν και η «ταξικοποίηση» λειτούργησε σαν καταλύτης, έτσι ώστε να αλλάξει ο χαρακτήρας και η έντασή τους.⁶⁶

Σύμφωνα με τον David Cannadine, η ταξική ιδεολογία κυριάρχησε στην Αγγλία κατά την περίοδο 1780-1840.⁶⁷ Ο Benjamin Disraeli, προτού γίνει πρωθυπουργός της χώρας, αναφερόταν στα «δύο έθνη» που τη συναπάρτιζαν, δηλαδή τους «πλούσιους» και τους «φτωχούς».⁶⁸ Η διάκριση αυτή ήταν θεωρητικού και όχι ουσιαστικού χαρακτήρα, μιας και ο πραγματικός κοινωνικός διαχωρισμός ήταν σαφώς πολυπλοκότερος. Στην ουσία ήταν μια απλουστευτική άποψη που αναπαράγονταν κυρίως μεταξύ μελών των ανώτερων στρωμάτων. Δε θα μπορούσε να αποκτήσει μεγάλη κοινωνική απήχηση, επειδή τα περισσότερα μέλη των τάξεων δεν αντιλαμβάνονταν ακόμα πλήρως την ύπαρξή τους.

Παρότι υπήρξε δημόσια συζήτηση σχετικά με την ύπαρξη δύο τάξεων, η άποψη που θα επικρατούσε ήταν εκείνη του τριμερούς κοινωνικού διαχωρισμού.⁶⁹ Η επιρροή της παλαιάς ιεραρχίας ήταν ξεκάθαρη, καθώς οι αριστοκράτες βρίσκονταν ξανά στην κορυφή, όμως η ισχύς της μεσαίας τάξης, η οποία είχε πλέον διακριτό αστικό/επιχειρηματικό χαρακτήρα, συνεχώς αυξανόταν.⁷⁰ Όσο για την κατώτερη τάξη, εξακολουθούσε να είναι η φτωχότερη και πολυπληθέστερη.

Αξιοσημείωτο είναι πως οι τάξεις δεν είχαν αυστηρά καθορισμένα όρια, με αποτέλεσμα να υπάρχουν «γκρίζες ζώνες» ανάμεσά τους, αν λάβουμε υπόψιν αστούς που είχαν αποκτήσει αριστοκρατικούς τίτλους ή εργάτες που είχαν καταφέρει να αποκτήσουν περιουσία.⁷¹ Η έννοια της κοινωνικής κινητικότητας αναδύθηκε εκείνη

⁶⁴ Perkin, *The origins*, ό.π., σ. 26.

⁶⁵ Αντίστοιχα, στον τίτλο της εργασίας προτιμήθηκε η λέξη «στρώματα» για να αποφευχθεί το εννοιολογικό βάρος των «τάξεων».

⁶⁶ R. J. Morris, *Class and class consciousness in the Industrial Revolution, 1780-1850, prepared for the Economic History Society*, London, Macmillan, 1979, σ. 9. / Ως «ταξικοποίηση» ορίζεται η διαδικασία μεταμόρφωσης των παλαιών κοινωνικών βαθμίδων στις «νέες» τάξεις.

⁶⁷ Cannadine, *Class*, ό.π., σ. 57.

⁶⁸ Hobsbawm, "The Formation", ό.π., σ. 177.

⁶⁹ Cannadine, ό.π., σ. 82, 84, 88-89, 95-96.

⁷⁰ Reid, *Social*, ό.π., σ. 6.

⁷¹ E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών, 1875-1914*, μτφρ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2012, σ. 266.

την περίοδο.⁷² Εντούτοις, η αστική και η εργατική τάξη άρχισαν να αντιμετωπίζουν η μία την άλλη ως ενιαία σύνολα από το δεύτερο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και έπειτα, παρά την ανομοιογένεια στο εσωτερικό τους.

Ειδικότερα, η αστική τάξη φιλοξενούσε άτομα με μεγάλο εύρος ανάμεσα στα εισοδήματα και τις περιουσίες τους.⁷³ Οι διαφορές εντός της εργατικής τάξης⁷⁴ μπορεί να είχαν χαρακτήρα γεωγραφικό (εργασία στην πόλη ή στην επαρχία), επαγγελματικό και μισθολογικό (τεχνίτες, εξειδικευμένοι/ανειδίκευτοι εργάτες) αλλά και ηθικό (αξιοσέβαστα επαγγέλματα ή μη).⁷⁵

Αναλυτικότερα, μέλη της εργατικής τάξης θεωρούνταν ταυτόχρονα οι νέοι βιομηχανικοί εργάτες, εντός κι εκτός εργοστασίου (π.χ. κλωστοϋφαντουργοί, μεταλλουργοί, ανθρακωρύχοι), οι μικροκαταστηματάρχες και οι χαμηλόμισθοι ιδιωτικοί υπάλληλοι στο αστικό περιβάλλον (οι οποίοι άγγιζαν τα κατώτατα στρώματα της αστικής τάξης), οι τεχνίτες που επιβίωναν από την προβιομηχανική εποχή (π.χ. ξυλουργοί, τσαγκάρηδες), οι αγρότες και οι κτηνοτρόφοι και τέλος τα άτομα που απασχολούνταν σε περιστασιακές, οποιουδήποτε είδους, εργασίες.

Αν και ορισμένες δουλειές είχαν έμφυλο πρόσημο (π.χ. άνδρας ανθρακωρύχος, γυναίκα νταντά), στις περισσότερες περιπτώσεις και τα δύο φύλα απασχολούνταν στον ίδιο βαθμό. Συνολικά, η εργατική τάξη αποτελούσε τότε -και θα συνέχιζε να αποτελεί κατά τον 19^ο αιώνα- τη συντριπτική πλειονότητα του αγγλικού πληθυσμού - σχεδόν το 80%.⁷⁶ Όπως προκύπτει από το μέγεθος αλλά και από την πολυμορφία της, η διαδικασία συσπείρωσης των μελών της θα χρειαζόταν χρόνο για την ανεύρεση κοινού εδάφους μεταξύ τους.⁷⁷

⁷² Landes, *Ο Προμηθέας*, ό.π., σ. 28.

⁷³ Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 16-17, 19. Περισσότερα περί των μελών της μεσαίας τάξης στο François Bedarida, *A social history of England, 1851-1975*, translated A. S. Forster, London, Methuen, 1979, σ. 50-52.

⁷⁴ Σχετικά με τον ορισμό, ο E. P. Thompson εξηγεί ότι ο όρος «εργατική τάξη» δεν είναι ο ίδιος με τον όρο «εργατικές τάξεις», καθώς ο πρώτος είναι ο ιστορικός συνδετικός κρίκος μεταξύ των εργατών, ενώ ο δεύτερος απλώς τους περιγράφει επαγγελματικά. Αυτήν η διαφορά στην ορολογία θα τηρηθεί και στην παρούσα εργασία, ωστόσο στα επόμενα κεφάλαια με τον όρο «εργατική τάξη» θα εννοείται κυρίως το αστικό, βιομηχανικό προλεταριάτο, με περαιτέρω διευκρινίσεις όπου θα κρίνεται απαραίτητο. Για εκτενέστερη ανάλυση, βλ. Thompson, *The Making*, ό.π., σ. 9-10.

⁷⁵ Perkin, *The origins*, ό.π., σ. 218, 231. Αναλυτικότερα περί της ανομοιογένειας της αγγλικής εργατικής μάζας στο Hobsbawm, ό.π., σ. 189-191 και στο Bedarida, ό.π., σ. 59-60.

⁷⁶ W. E. Lunt, *History of England*, New York, Harper, 1957, σ. 530-531.

⁷⁷ E. J. Hobsbawm, "The Making of the Working Class, 1870-1914", στο Hobsbawm, *Worlds*, ό.π., σ. 207-208.

Οι αντίξοες συνθήκες εργασίας και ζωής ήταν ένα από τα βασικά στοιχεία που έγινε αντιληπτό ότι ένωναν τα διάφορα μέλη των εργατικών στρωμάτων. Η βιομηχανική οικονομική πρόοδος δεν ισοδυναμούσε με αντίστοιχη ανταμοιβή για τον εργάτη. Καταρχάς, η ποσότητα της εργασίας του αυξανόταν, ενώ η ποιότητα μειωνόταν. Ειδικότερα, η δουλειά του πλέον είχε μετατραπεί σε μια πολύωρη, εξαντλητική και μονότονη διαδικασία, η οποία οριζόταν αυστηρά και αμετάκλητα από το ρολόι και τον επιστάτη.⁷⁸ Επίσης, στο μουντό εργοστασιακό περιβάλλον πολλές φορές χανόταν η διαπροσωπική σχέση με τον εργοδότη, ακόμα και τον συνεργάτη.⁷⁹ Η αντιδιαστολή με τη χαλαρή και σχετικά απρογραμματίστη αγροτική δουλειά ήταν ξεκάθαρη και ψυχολογικά ισοπεδωτική.⁸⁰

Στον οικονομικό τομέα, τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα παρατηρήθηκαν μεν αυξήσεις μισθών, ακυρώθηκαν δε από κρίσεις της αγοράς και αυξήσεις στο κόστος ζωής.⁸¹ Ακόμα και στις περιπτώσεις που ο μισθός ανέβαινε αισθητά, η ανάλογη προσθήκη στον φόρτο εργασίας δεν άξιζε τον κόπο.⁸² Συνολικά, η μεσαία τάξη και το καπιταλιστικό σύστημα προόδευαν εις βάρος του εργάτη, τον οποίο και έβλεπαν ως αντικείμενο προς εκμετάλλευση.⁸³ Οι πολιτικές αναταραχές της περιόδου 1815-1845 ήταν η αντίδραση σε αυτές τις εξελίξεις,⁸⁴ οι οποίες χαρακτηρίστηκαν γλαφυρά ως «το δράμα της προόδου» για τους εργάτες.⁸⁵

Πάντως, η προβιομηχανική Αγγλία δεν είχε εξαφανιστεί.⁸⁶ Τη δεκαετία του 1830 η εκβιομηχάνιση δεν είχε ολοκληρωθεί, ενώ η αγροτική οικονομία εξελισσόταν, ως τμήμα μιας παραδοσιακής οικονομίας που ακόμα υπερτερούσε. Η διαδικασία που θα έγερνε την πλάστιγγα οριστικά προς το μέλλον και θα έκανε τη χώρα πραγματικά «βιομηχανική» ήταν η αστικοποίηση.

Ο όρος, εκτός από την -ολοένα και μεγαλύτερη εκείνη την εποχή- κατοίκηση σε πόλεις των 10 χιλιάδων κατοίκων και άνω, σημαίνει και την επικράτηση ενός αστικού

⁷⁸ Landes, *Ο Προμηθέας*, ό.π., σ. 63.

⁷⁹ Ashton, *Η Βιομηχανική*, ό.π., σ. 58-59.

⁸⁰ E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου, 1848-1875*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2012, σ. 320.

⁸¹ Cole, Postgate, *The common*, ό.π., σ. 139-140, 206.

⁸² Deane, *The First*, σ. 287-288.

⁸³ Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων*, ό.π., σ. 78, 298.

⁸⁴ E. J. Hobsbawm, *Industry and Empire: an economic history of Britain since 1750*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1968, ό.π., σ. 55. Βλ. και υποκεφάλαιο 3.1., σ. 41.

⁸⁵ Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π., σ. 20.

⁸⁶ Briggs, *A Social*, σ. 219-220. Βλ. και Παράρτημα, εικόνα 3, σ. 86.

συστήματος αξιών, ηθών και εθίμων.⁸⁷ Η μετανάστευση μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού σε παλαιά και νέα αστικά κέντρα οφειλόταν στην προϊούσα αύξηση του απόλυτου αριθμού του, η οποία οδηγούσε στην ανάγκη εξεύρεσης εργασίας. Η πληθώρα κατευθύνθηκε προς τις βιομηχανικές παραγωγικές μονάδες, όπως για παράδειγμα τις μεταλλουργικές, οι οποίες τροφοδοτούσαν τις πόλεις και τανάπαλιν.⁸⁸

Η συμμετοχή των εργατών στη βιομηχανία ολοένα και μεγάλωνε, «τραβώντας» τα ποσοστά αστικής κατοίκησης προς τα πάνω.⁸⁹ Πόλεις όπως το Bury, το Bradford ή το Huddersfield αριθμούσαν πια 20 χιλιάδες κατοίκους,⁹⁰ ενώ μεγαλύτερες, όπως το Manchester, ξεπερνούσαν τις 100 χιλιάδες, θέτοντας τις βάσεις για να φτάσουν τις 200 χιλιάδες και παραπάνω, αργότερα μέσα στον αιώνα.⁹¹ Όμως, σε καμία ο πληθυσμός δε συναγωνιζόταν τον πληθυσμό του Λονδίνου, το οποίο το 1830 ήταν η μοναδική ευρωπαϊκή πόλη με ένα εκατομμύριο κατοίκους.⁹² Ο αγγλικός πληθυσμός και κατά συνέπεια και η αστικοποίηση θα διατηρούσαν τις αυξητικές τους τάσεις ως και το τέλος του 19^{ου} αιώνα.⁹³

Ο κόσμος είχε συρρεύσει τόσο απότομα και τόσο μαζικά στις πόλεις, με αποτέλεσμα οι υποδομές τους να μην μπορούν να αντεπεξέλθουν στις ανάγκες του. Έτσι, ανέκυψαν τα σοβαρά θέματα στέγασης και υγιεινής για εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους. Για τον εργατικό αστικό πληθυσμό, αυτό σήμαινε πως το τελείως νέο περιβάλλον ζωής του ήταν γεμάτο με προβλήματα. Εκτός από τη στυγνή εργασιακή εκμετάλλευση, έπρεπε να αντιμετωπίσει και τις άσχημες συνθήκες ζωής.⁹⁴ Οι ελλιπείς κρατικές και δημοτικές δομές συχνά δεν έδιναν τη δυνατότητα πρόσβασης σε πόσιμο νερό και άλλα βασικά αγαθά στους φτωχούς εργάτες, αφήνοντάς τους ευάλωτους στον υποσιτισμό, τις αρρώστιες, ακόμα και τον θάνατο.⁹⁵

Συνοψίζοντας, ο συνωστισμός και οι ανεπαρκείς υποδομές είχαν δημιουργήσει ένα πλήρως επικίνδυνο και ανθυγιεινό καθεστώς διαβίωσης.⁹⁶ Το στερεότυπο ενός

⁸⁷ Bayly, *The birth*, σ. 183-184.

⁸⁸ Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 22-26, 40-43, 49-50. Βλ. και Παράρτημα, εικόνα 8, σ. 91.

⁸⁹ Bayly, ό.π., σ. 173.

⁹⁰ Thompson, ό.π., σ. 26-28.

⁹¹ Smelser, *Social*, ό.π., σ. 188, 193-194.

⁹² Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων*, ό.π., σ. 243. Βλ. και Παράρτημα, εικόνα 7, σ. 90.

⁹³ Hobsbawm, *Industry*, ό.π., σ. 132.

⁹⁴ Lunt, *History*, σ. 587-588.

⁹⁵ Bayly, ό.π., σ. 188-189.

⁹⁶ Burns, *Ευρωπαϊκή*, ό.π., σ. 509-510, 524.

βρόμικου, άρρωστου και ανήθικου εργάτη-κατοίκου πόλης θα παγιωνόταν στη συνείδηση των υπόλοιπων τάξεων.⁹⁷ Το γεγονός ότι η αστική χωροταξία αντανακλούσε τις ταξικές διαφορές σίγουρα είχε συμβάλει σε αυτό.⁹⁸ Οι αστοί αποχωρούσαν προς τα προάστια, αφήνοντας τις κακόφημες και ρυπαρές αστικές περιοχές στους εργάτες.⁹⁹ Η λέξη που περιέγραφε κατάλληλα το θλιβερό αυτό σκηνικό ήταν η «δυστυχία» (*misery*).¹⁰⁰

Παρόλο που η βιομηχανία και ο εξαστισμός θα συνέχιζαν την εξάπλωσή τους, το δεύτερο μισό του αιώνα προμηνυόταν θετικότερο για την Αγγλία και τους εργάτες της, κάτι που αντιλαμβανόμαστε από τη διαφορά ανάμεσα στα προσωνόμια των δεκαετιών του '40 και του '50. Την «Πεινασμένη Δεκαετία 1840-1850» (*Hungry Forties*) ακολούθησε η «Καταπληκτική Δεκαετία 1850-1860» (*Fabulous Fifties*).¹⁰¹ Στη συνέχεια, τα επόμενα 20 έτη θα φιλοξενούσαν μεγάλες οικονομικές επιτυχίες,¹⁰² απότοκες κυρίως της δεύτερης Βιομηχανικής Επανάστασης, που βασιζόταν στη χημική βιομηχανία και την ηλεκτρική ενέργεια.¹⁰³

Επίσης, σημειώθηκε πραγματική αύξηση μισθών -οφειλόμενη, βέβαια, και στην οικονομική ύφεση της περιόδου 1873-1896- και αντίστοιχη μείωση κόστους ζωής. Τέλος, αποκτήθηκαν και κάποια «αστικά» προνόμια, όπως οι καθορισμένες αργίες και διακοπές. Ειδικότερα η ρύθμιση περί αργιών και διακοπών αποτελούσε ένα βήμα κοινωνικής εξισορρόπησης μεταξύ αστών και εργατών.¹⁰⁴ Άλλωστε, η οργανωμένη δράση ενός ποσοστού που άγγιζε το 84% του συνολικού πληθυσμού δύσκολα θα άφηνε αδιάφορες τις άρχουσες τάξεις.¹⁰⁵ Πράγματι, η εργατική τάξη πέτυχε αρκετές νίκες μέσω συντονισμένων δράσεων. Νομοθετικές ρυθμίσεις περί εργασιακού περιβάλλοντος καθόρισαν τα ωράρια σε λογικότερο πλαίσιο, περιόρισαν τη γυναικεία

⁹⁷ Harold Perkin, *The rise of professional society: England since 1880*, London, New York, Routledge, 2002, σ. 54.

⁹⁸ Hobsbawm, "The Making", ό.π., 205-206.

⁹⁹ Perkin, *The origins*, ό.π., σ. 118, 172-174.

¹⁰⁰ Thompson, *The making*, ό.π., σ. 321.

¹⁰¹ Bedarida, *A social*, ό.π., σ. 4, 12-13, 15-18, 20. / Τα προσωνόμια των δεκαετιών αποδόθηκαν για πρώτη φορά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από Άγγλους μελετητές και απέκτησαν κοινωνική απήχηση.

¹⁰² Cole, *A short*, ό.π., σ. 147.

¹⁰³ Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, σ. 71-72.

¹⁰⁴ Τα θέματα παρουσιάζονται λεπτομερέστερα στα Bedarida, *A social*, ό.π., 99-100, 103, 107, Cole, Postgate, *The common*, ό.π., σ. 355-357, C. P. Hill, *British economic and social history, 1700-1939*, London, Eduard Arnold, 1961, σ. 288-290 και Lunt, *History*, ό.π., σ. 645.

¹⁰⁵ Bedarida, ό.π., σ. 56.

και παιδική εργασία και βελτίωσαν τις συνθήκες σε ορισμένα ανθυγιεινά περιβάλλοντα, όπως τα ορυχεία.¹⁰⁶

Ωστόσο, η πορεία προς τον 20^ο αιώνα δε θα ήταν συλλήβδην εύκολη για τους εργάτες. Ένα σημαντικό κομμάτι της εργατικής τάξης θα αναγκαζόταν να ζήσει ξανά σε συνθήκες ακραίας φτώχειας, καθώς η «Μεγάλη Ύφεση» (*Great Depression*) του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα ταλάνισε την αγγλική οικονομία.¹⁰⁷ Επίσης, παρά τις πρότερες νομοθετικές ρυθμίσεις περί αστικής υγιεινής και στέγασης, δεν είχαν λυθεί όλα τα προβλήματα, με αποτέλεσμα η εικόνα της σκοτεινής και βρόμικης βιομηχανικής πόλης να μην έχει εξαλειφθεί.¹⁰⁸ Δεν είναι παράξενο που συνδικαλιστικές κινήσεις σημείωσαν άνοδο αυτήν την περίοδο.¹⁰⁹

Έτσι λοιπόν, ήταν απαραίτητο για τα μέλη των εργατικών στρωμάτων να μπορούν να επικοινωνούν, με σκοπό να συνομιλούν και να αντιμετωπίζουν τα κοινά προβλήματά τους. Ο απλούστερος τρόπος ήταν με τη δημιουργία συλλογικοτήτων και τη συμμετοχή σε αυτές, όπως σε μια «φιλική εταιρία» (*friendly society*),¹¹⁰ ένα συνδικάτο ή έναν εργατικό σύνδεσμο. Εκεί πραγματοποιήθηκε και η θεωρητική προσέγγιση μεταξύ τους, μέσω των κοινών ιδανικών. Οι εργάτες κατανόησαν την αξία της εργασίας αλλά και του «παραγωγικού και ανεξάρτητου εργαζόμενου». Έπειτα, πέτυχαν την προάσπιση της αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της τάξης τους.¹¹¹ Τα εργατικά στρώματα αναγνώρισαν τελικά τα κοινά τους συμφέροντα αλλά και τους πολέμιούς τους.¹¹²

Το ποδόσφαιρο συνέβαλλε στην επιτυχία αυτής της διαδικασίας. Πρωτίστως, έφερνε σε επαφή τους διάφορους εργάτες, εντάσσοντάς τους σε μια ομάδα με κοινό στόχο. Έπειτα, έδινε μια ξεκάθαρη ευκαιρία στους εργάτες να αποδείξουν πως δεν υστερούν σε κάτι από τους φερόμενους ως κοινωνικά ανώτερους τους, σε έναν αγώνα εναντίον

¹⁰⁶ Cannadine, *Class*, σ. 6-7.

¹⁰⁷ Cole, *A short*, ό.π., σ. 224-225.

¹⁰⁸ Edward Royle, *Modern Britain: a social history, 1750-1985*, London, Edward Arnold, 1987, σ. 163-164.

¹⁰⁹ Briggs, *A Social*, ό.π., σ. 240.

¹¹⁰ Από τον 18^ο αιώνα, η *friendly society* ήταν για την εργατική τάξη ένας οργανισμός με πολλαπλές λειτουργίες: ασφαλιστικές, τραπεζικές, επαγγελματικές και συνδικαλιστικές. Ήταν μια μορφή εργατικής συλλογικότητας και συνεργασίας, αποτελώντας παράλληλα και τον πρόδρομο του σύγχρονου βιομηχανικού συνδικάτου. Περισσότερες πληροφορίες στο Smelser, *Social*, ό.π., σ. 181-182, 313-316 και Perkin, *The origins*, ό.π., σ. 383-384.

¹¹¹ Perkin, ό.π., σ. 232-233.

¹¹² William J. Baker, "The Making of a Working-Class Football Culture in Victorian England", *Journal of Social History*, Vol. 13, No. 2 (Winter, 1979), Oxford University Press, σ. 241.

μιας ομάδας αστών, για παράδειγμα, όπου η ταξική «μάχη» θα διεξαγόταν επί ίσοις όροις. Παρά τις διαμάχες -διαταξικές ή/και αποκλειστικά εντός της εργατικής τάξης- (ίσως ταυτόχρονα και λόγω αυτών) αποτέλεσε ένα πολιτισμικό φαινόμενο και μια κοινωνική δράση που μπορούσε να συμβάλει -και το έκανε- στον σχηματισμό της ταυτότητας μιας ενιαίας εργατικής τάξης.¹¹³ Όμως αυτή η συμβολή δε θα είχε επιτευχθεί αν οι εργάτες δεν είχαν τον απαιτούμενο χρόνο και τα χρήματα για να ασχοληθούν με το άθλημα.

1.2.1. Η «επανάσταση του ελεύθερου χρόνου». Ευνοϊκές συνθήκες για ενασχόληση με το ποδόσφαιρο

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα δούμε πώς ακριβώς δημιουργήθηκε το χρονικό διάστημα τηςσχόλης και του ελεύθερου χρόνου, στο οποίο «στεγάστηκε» το ποδόσφαιρο. Όπως είδαμε παραπάνω, ένας εκ των λόγων της εργατικής δυστυχίας ήταν η αποκοπή από το αγροτικό περιβάλλον, το οποίο, παρά τους δικούς του κοινωνικούς περιορισμούς, προσέφερε αίσθημα ελευθερίας.¹¹⁴ Η ελευθερία στην πόλη ήταν αισθητά μικρότερη, όπως αντίστοιχα και οι ευκαιρίες αναψυχής και διασκέδασης. Η εργασία δέσμευε πολλές ώρες και το σωματικό και πνευματικό τίμημα ήταν βαρύ. Έτσι, οι εργάτες είχαν ανάγκη όσο ποτέ για μια διέξοδο. Ο ρόλος του ποδοσφαίρου ως τέτοια δε θα μπορούσε ποτέ να εκπληρωθεί, αν δεν είχε πραγματοποιηθεί εκείνα τα χρόνια η «επανάσταση του ελεύθερου χρόνου».

Χρησιμοποιώντας τα λόγια της Χριστίνας Κουλούρη, η «επανάσταση» αυτή αντιπροσώπευε την «τυποποίηση του διαχωρισμού εργασίας καισχόλης». Η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση είχαν συμβάλει σε αυτήν την εξέλιξη, σε συνδυασμό με την αστική ιδεολογία περί διάκρισης μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας.¹¹⁵ Κυρίαρχη έννοια ήταν, λοιπόν, η «σχόλη» (*leisure*), η οποία ισοδυναμούσε με την ελευθερία.¹¹⁶

¹¹³ R. J. Morris, "Clubs, societies and associations", στο Thompson (επιμ.), *The Cambridge*, ό.π., τ. 3, σ. 418-419.

¹¹⁴ Cole, *A short*, ό.π., σ. 122.

¹¹⁵ Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 175.

¹¹⁶ Κουλούρη, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 37-40.

Η έννοια αυτή αντιπαραβαλλόταν στην εργασία και αποτελούσε το αντίπαλο δέος της ρουτίνας.¹¹⁷ Ειδικότερα, επρόκειτο για μια προσπάθεια των αστών να καθορίσουν και να ταξινομήσουν ακόμα ένα μέρος της ζωής τους. Οι εργάτες θα συμερίζονταν και θα ασπάζονταν αυτές τις ιδέες στο έπακρο. Ο ελεύθερος χρόνος θα γινόταν ένα απαραίτητο και περιζήτητο συστατικό της ζωής του εργάτη.¹¹⁸

Το βασικό βήμα για την οριοθέτηση της εργατικήςσχόλης ήταν ο «Εργοστασιακός Νόμος» (*Factory Act*) του 1850. Εκεί οριζόταν πως το απόγευμα του Σαββάτου δεν ήταν πια μέρος της εργάσιμης ημέρας.¹¹⁹ Το ελεύθερο απόγευμα του Σαββάτου απέκτησε τεράστια σημασία για τους εργάτες. Οι εργάτες είχαν τη διεκδίκησή του ως πρώτη προτεραιότητα, στα μέρη όπου ο νόμος δεν τέθηκε αμέσως σε εφαρμογή.¹²⁰

Πρακτικά, η παύση της δουλειάς το μεσημέρι του Σαββάτου αντικατέστησε την αργία της «Αγίας Δευτέρας» (*Saint Monday*), δηλαδή το δικαίωμα του εργάτη να μην εμφανιστεί στη δουλειά του τη Δευτέρα, εφόσον δεν είχε ανάγκη τα χρήματα. Εφόσον οι εργοδότες απέφευγαν πια τις απρόβλεπτες απουσίες από τη δουλειά, υποστήριξαν εξίσου τον νέο νόμο.¹²¹ Συνολικά, ο εργάτης απέκτησε μιάμιση συνεχόμενη ημέρα ανάπαυσης από την εργασία. Το Σάββατο και η Κυριακή θα λάμβαναν από τότε τον ορισμό των «ποδοσφαιρικών ημερών», μιας και υπήρχε άφθονος χρόνος για τη διεξαγωγή αγώνων.

Εκτός από την ύπαρξη ελεύθερου χρόνου για την οργάνωση και διεξαγωγή ποδοσφαιρικών και άλλων δραστηριοτήτων, οι εργάτες του δεύτερου μισού του αιώνα είχαν και τους απαιτούμενους πόρους για να τις χρηματοδοτήσουν. Οι αυξήσεις των μισθών είχαν επιτρέψει σε αρκετούς εργάτες να αποταμιεύουν ένα ποσό, έστω μικρό, το οποίο δε θα ξοδευόταν σε απολύτως βασικές ανάγκες.¹²² Με το ποσό αυτό οι εργάτες θα μπορούσαν να αγοράσουν ποδοσφαιρικό εξοπλισμό, το

¹¹⁷ Νόρμπερτ Ελίας, Έρικ Ντάνινγκ, *Αθλητισμός και Ελεύθερος Χρόνος στην Εξέλιξη του Πολιτισμού*, μτφρ. Σούζυ Χειρδάρη – Γιώτα Κακαρούκα, επιστημονική επιμέλεια Παντελής Κυπριανού, Αθήνα, Κατάρτι, 2010, σ. 90-94, 98-99.

¹¹⁸ Mason, *Association*, ό.π., σ. 1.

¹¹⁹ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 52.

¹²⁰ Mason, ό.π., σ. 1-2.

¹²¹ Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 275-276.

¹²² Russell, *Football*, σ. 13-14.

εισιτήριο ενός αγώνα και το εισιτήριο ενός λεωφορείου ή τραίνου, το οποίο θα τους μετέφερε ως το γήπεδο.¹²³

Μαζί με τις «μουσικές αίθουσες» (*music halls*) και τον κινηματογράφο, το ποδόσφαιρο ήταν μια ακόμα επιλογή διασκέδασης για μια «κοινωνία θεατών» (*spectator society*).¹²⁴ Εξάλλου, δε θα μπορούσε ο αθλητισμός να εμπορευματοποιηθεί εκτεταμένα και αποτελεσματικά αν δεν υπήρχε ένα σταθερό κοινό με αγοραστική δύναμη.

Σ' αυτό το σημείο προκύπτουν ξανά τα δύο ερωτήματα της μελέτης: πώς και γιατί το ποδόσφαιρο απέκτησε κεφαλαιώδη σημασία για την αγγλική εργατική τάξη τον 19^ο αιώνα; Προτού περάσουμε στην ενδελεχή αναζήτηση των απαντήσεων, εκκρεμεί ένα ακόμη ζήτημα. Σε μια εποχή που το ποδόσφαιρο, όπως είδαμε και παραπάνω, υπάρχει παντού γύρω μας, ο «ακαδημαϊκός» ορισμός του ίσως φαντάζει περιττός. Ωστόσο, οφείλουμε να διερευνήσουμε το περιεχόμενο του όρου, με σκοπό ύστερα να ανιχνεύσουμε τις ρίζες του αθλήματος και να ανακαλύψουμε πώς συνδέθηκε με τους εργάτες της βιομηχανικής Αγγλίας.

1.3. Το άθλημα του ποδοσφαίρου: Ορισμός, απαρχές, εκσυγχρονισμός

Σύμφωνα με την εγκυκλοπαίδεια Britannica, το ποδόσφαιρο ορίζεται ως:

*παιχνίδι, στο οποίο δύο ομάδες 11 παικτών προσπαθούν να οδηγήσουν την μπάλα στο τέρμα των αντιπάλων, χρησιμοποιώντας οποιοδήποτε μέλος του σώματός τους εκτός από τα χέρια. Μόνο στον τερματοφύλακα επιτρέπεται το πιάσιμο της μπάλας και μόνο εντός της περιοχής, γύρω από το τέρμα. Η ομάδα που πετυχαίνει τα περισσότερα τέρματα (goals), κερδίζει.*¹²⁵

¹²³ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 52-54. / Οι τιμές των εισιτηρίων των αγώνων για την περίοδο 1870-1890 κυμαίνονταν μεταξύ 3-6 πενών (*pennies*), ενώ αργότερα είχαν τις 6 πένες ως συνηθέστερο αντίτιμο. Το κόστος των εισιτηρίων για τα διεθνή παιχνίδια και τους τελικούς του Κυπέλλου Αγγλίας ήταν ένα σελίνι (*shilling*). Αντίστοιχα, ο εβδομαδιαίος μισθός του μέσου βιομηχανικού εργάτη ή τεχνίτη έφθανε στα 10-30 σελίνια -αναλόγως το πόστο- ήδη από το πρώτο μισό του αιώνα. Επομένως, το κόστος για την παρακολούθηση ενός ποδοσφαιρικού αγώνα δεν ήταν ιδιαίτερος μεγάλο. Περισσότερα στο Mason, *Association*, ό.π., σ. 149-150 και στο Cole, Postgate, *The common*, ό.π., σ. 204-206.

¹²⁴ Cunningham, "Leisure", ό.π., σ. 310-313.

¹²⁵ Richard C. Giulianotti, Jack Rolin, Bernard Joy, Eric Weil, Peter Christopher Alegi, "Football-soccer" (Last updated: 30/8/2018), <https://www.britannica.com/sports/football-soccer> (τ.π. 28/9/2018).

Το σύγχρονο ποδόσφαιρο μπορεί να απολαμβάνει έναν περιεκτικό και σαφή ορισμό, όμως η πορεία του αθλήματος ανά τους αιώνες δεν προδικάζε την οικουμενικότητα που θα είχε ο ορισμός στις μέρες μας. Παρόλο που το σύγχρονο άθλημα γεννήθηκε στην Αγγλία, πρόγονοί του, δηλαδή πρώιμες μορφές ποδοσφαίρου, απαντώνται σε ολόκληρο τον κόσμο, από τη μία ήπειρο ως την άλλη. Στην Ασία, τις βρίσκουμε στην Ιαπωνία και την Κίνα, στην Ωκεανία, στους Αβορίγινες της Αυστραλίας και στους Πολυνήσιους, ενώ στην άλλη άκρη της υφελίου, την Αμερική, στους προκολομβιανούς πολιτισμούς αλλά και στους Ινδιάνους. Όλοι τους έπαιζαν κάποιο άθλημα, εδώ και χιλιετίες,¹²⁶ το οποίο προσομοίαζε στο ποδόσφαιρο.¹²⁷

Στη Μεσόγειο, οι Αρχαίοι Έλληνες έπαιζαν διάφορα παιχνίδια με μπάλα, με το *επίσκυρον* να βρίσκεται εγγύτερα στο ποδόσφαιρο ως προς τη μορφή του.¹²⁸ Αργότερα, οι Ρωμαίοι είχαν επίσης διάφορα ανάλογα παιχνίδια. Στον ευρύτερο ιταλικό χώρο και δη στη Φλωρεντία επιβίωσε το *Calcio*, μεγάλη κινητικότητα όμως παρατηρείται και δυτικότερα. Οι Κέλτες και στη συνέχεια οι Νορμανδοί, οι Σάξονες αλλά και οι Άγγλοι έπαιζαν τις δικές τους εκδοχές παρόμοιων παιχνιδιών, στα οποία η μπάλα είχε βασικό ρόλο.¹²⁹

Οι πρώτες γραπτές αναφορές στα παιχνίδια αυτά εμφανίζονται τον 14^ο αιώνα, στη μεσαιωνική ιστορία της Αγγλίας, η οποία εμπεριέχει δεκάδες βασιλικά διατάγματα απαγόρευσης «ποδοσφαίρου», εξαιτίας της θορυβώδους και επικίνδυνης φύσης του.¹³⁰ Ειδικότερα, ταραχές, συμπλοκές, ακόμα και θάνατοι σημειώνονταν σε «ποδοσφαιρικούς» αγώνες, ιδιαίτερα εντός του αστικού περιβάλλοντος.¹³¹ Η συνεχής επανέκδοση των απαγορεύσεων φανερώνει την αδυναμία επιβολής τους, άρα και τη σταθερή δημοφιλία του παιχνιδιού, όπως και την επιμονή των ανθρώπων να παίζουν.¹³²

Παρά τον βίαιο και απρόβλεπτο χαρακτήρα του, το «λαϊκό ποδόσφαιρο» (*folk football*) ρίζωνε για τα καλά στην Αγγλία.¹³³ Από τον 14^ο ως τον 18^ο αιώνα, ο λαός

¹²⁶ Ζήσης Δέσπος, «Από τις αλάνες της Αγγλίας στους σύγχρονους ναούς του ποδοσφαίρου», στο *Ποδόσφαιρο και Πολιτισμός. Το ποδόσφαιρο ως ψυχαγωγία και πολιτισμικό φαινόμενο*, σειρά Θρησκευόμενοι Κόκκινοι Επιστήμονες, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2012, σ. 55.

¹²⁷ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 5-10.

¹²⁸ Καφάογλου, *Σημειώσεις*, ό.π., σ. 16. / Σκύρα: χαλίκια για την οριοθέτηση του γηπέδου.

¹²⁹ Goldblatt, ό.π., σ. 13-14, 16-17.

¹³⁰ Δέσπος, ό.π., σ. 53-54.

¹³¹ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 10-12.

¹³² Ελιάς, Ντάνινγκ, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 218-219.

¹³³ Russell, *Football*, ό.π., σ. 5-6.

τού απέδιδε ξεχωριστή σημασία, καθώς γνωρίζουμε πως διάφοροι μύθοι και θρύλοι χρησιμοποιούνταν για να εξηγήσουν την προέλευση του.¹³⁴ Μολονότι το παιχνίδι ονομαζόταν ήδη από τον 14^ο αιώνα «ποδόσφαιρο», αυτό δε σημαίνει ότι είχε αποκτήσει κιόλας τη σημερινή του μορφή.¹³⁵ Για να ιχνηλατήσουμε τις απαρχές του σύγχρονου αθλήματος, θα πρέπει να φτάσουμε στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα.¹³⁶

Το «ποδόσφαιρο του δρόμου» (*street football*) επιβίωνε σχετικά άνετα, όμως υπήρχε ένας χώρος όπου το άθλημα θα αναπτυσσόταν περαιτέρω. Ο χώρος αυτός ήταν τα «ιδιωτικά σχολεία» (*public schools*).¹³⁷ Το «ποδόσφαιρο» παιζόταν εκεί από τον 16^ο αιώνα, με διάφορες τοπικές παραλλαγές, οι οποίες διατηρούσαν αρκετή από τη βιαιότητα του λαϊκού αθλήματος.¹³⁸ Εξάλλου, τότε αποτελούσε μία από τις πολυάριθμες βίαιες δραστηριότητες των μαθητών, ανάμεσα στο κυνήγι και την πυγμαχία.¹³⁹

Τον 19^ο αιώνα, όμως, ο αθλητισμός άρχισε να αντιμετωπίζεται διαφορετικά. Οι υπεύθυνοι εκτίμησαν τις δυνατότητές του ως προς τη διαμόρφωση του χαρακτήρα των νέων, ξεκινώντας μια διαδικασία συστηματικής αξιοποίησης του εντός του σχολικού προγράμματος.¹⁴⁰ Επρόκειτο για μια πρωτοβουλία, η οποία εντασσόταν σε μια ευρύτερη απόπειρα αναμόρφωσης και αναζωογόνησης του εκπαιδευτικού συστήματος.¹⁴¹ Οι ιθύνοντες ήθελαν να αποδυναμώσουν τη μαθητική εξουσία, η οποία βασιζόταν στο σύστημα της «επιμέλειας επί των μικρότερων» (*prefect-fagging*).¹⁴²

Ορισμένοι διευθυντές, όπως ο Thomas Arnold του σχολείου του Rugby, έβλεπαν στον αθλητισμό ένα πολύτιμο εργαλείο.¹⁴³ Ο Arnold ήταν διευθυντής του Rugby από

¹³⁴ Dunning, *Sport*, ό.π., σ. 81-82.

¹³⁵ Ελίας, Ντάνινγκ, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 217.

¹³⁶ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 1.

¹³⁷ Russell, *Football*, ό.π., σ. 7-8. / Ο όρος *public* δεν σημαίνει «δημόσια» (δηλαδή κρατικά ή/και δωρεάν) αλλά «ανοιχτά στο κοινό» (*the public*). Επομένως, πρόκειται για ιδιωτικά σχολεία, τα δίδακτρα των οποίων ήταν ιδιαίτερος υψηλά, με σκοπό να δέχονται μόνο την κοινωνική αφρόκρεμα. Περισσότερα στο Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών*, ό.π., σ. 271-275.

¹³⁸ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 28-29, 32-34.

¹³⁹ Goldblatt, ό.π., σ. 24-25.

¹⁴⁰ Russell, ό.π., σ. 8-9.

¹⁴¹ Mason, *Association*, ό.π., σ. 11-12.

¹⁴² Dunning, ό.π., σ. 91-93. / Το σύστημα βασιζόταν στην αμοιβαία αναγνώριση της εξουσίας των δασκάλων εντός της σχολικής αίθουσας και της εξουσίας των επιμελητών -των αρχηγών των μεγαλύτερων τάξεων- επί των υπολοίπων μαθητών και ορισμένες φορές και επί των δασκάλων ακόμα, σχετικά με τις εξωσχολικές δραστηριότητες.

¹⁴³ Το Rugby ήταν ένα εκ των εννέα αρχαιότερων ιδιωτικών σχολείων της Αγγλίας. Περισσότερες πληροφορίες στο Bedarida, *A Social*, ό.π., σ. 154-156.

το 1828 ως το 1848 και τότε είδε στον αθλητισμό, μα και στο ποδόσφαιρο συγκεκριμένα, έναν τρόπο να φέρει σε επαφή τους νεαρούς αριστοκράτες με τους γόνους των νεόπλουτων αστών, φροντίζοντας ταυτόχρονα για τη σωματική και πνευματική τους καλλιέργεια. Η νέα έννοια του «μυώδους Χριστιανισμού» (*muscular Christianity*) βρήκε πρόσφορο έδαφος και διαδόθηκε γοργά μεταξύ των σχολείων.¹⁴⁴

Έκτοτε, το ποδόσφαιρο παγιώθηκε ως αναπόσπαστο κομμάτι του σχολικού προγράμματος και ως αγαπημένη μαθητική δραστηριότητα. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οι απόφοιτοι των σχολείων διέδωσαν τις ποδοσφαιρικές τους γνώσεις στην υπόλοιπη χώρα, ταξιδεύοντας με το νέο μέσο ταχείας μετακίνησης, τον σιδηρόδρομο. Χάρη στα δίκτυα των αποφοίτων δημιουργήθηκαν και οι αντίστοιχες εξωσχολικές ομάδες ποδοσφαίρου για κάθε ίδρυμα.¹⁴⁵

Αυτές προστέθηκαν σε έναν ακόμα μεγαλύτερο ποδοσφαιρικό ιστό που απλωνόταν σε ολόκληρη τη χώρα: ομάδες δημιουργούνταν από οργανώσεις τοπικού χαρακτήρα και συλλόγους στρατιωτικών ή επαγγελματικών καταβολών. Συνολικά, η εξάπλωση του αθλήματος στη χώρα συνέβαινε παράλληλα πια με την εξάπλωσή του στα ιδιωτικά σχολεία.¹⁴⁶ Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η ίδρυση του πρώτου αμιγώς ποδοσφαιρικού συλλόγου, της Sheffield Football Club, το 1857.¹⁴⁷

Το ποδόσφαιρο, λοιπόν, μετά από μια μακρά και ταραχώδη πορεία αιώνων, φαίνεται πως είχε κατάφερε να εδραιωθεί στην αγγλική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα.¹⁴⁸ Αναπόφευκτα, λοιπόν, προέκυψε το πρόβλημα ανεύρεσης κοινών σημείων μεταξύ των αναρίθμητων τοπικών παραλλαγών αλλά και των σχολικών κανόνων. Οι πρώτοι κανόνες γράφτηκαν στο σχολείο του Rugby το 1845, ενώ το 1846 στο Cambridge έγινε η καταγραφή ενός συνόλου κανόνων που ήταν σχεδόν ίδιοι με τους σημερινούς.¹⁴⁹ Το βασικό πρόβλημα ήταν ακριβώς μεταξύ του Rugby και των υπολοίπων σχολείων, μιας και εκείνο επέτρεπε στους παίκτες αφενός το πιάσιμο της

¹⁴⁴ Ο «μυώδης Χριστιανισμός» αποτελούσε μια θεωρία που συνδύαζε μέσω του αθλητισμού το «χτίσιμο» φυσικής κατάστασης αλλά και χαρακτήρα για τους μαθητές. Αποσκοπούσε στην αλληλένδετη υγεία σώματος, πνεύματος και ήθους, η οποία χαρακτήρισε τη Βικτωριανή Αγγλία. Παράλληλα, εφόσον επρόκειτο για άνδρες, τόνωνε το αίσθημα του ανδρισμού και επέτρεπε την εκθήλυνση, μέσω της ενασχόλησης με τον αθλητισμό. Περισσότερα στο Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 25-27.

¹⁴⁵ Mason, *Association*, ό.π., σ. 21-23.

¹⁴⁶ Harvey, *Football*, ό.π., σ. 69, 231.

¹⁴⁷ Goldblatt, ό.π., σ. 29-30. / Στα Ελληνικά, οι ξένοι σύλλογοι έχουν συνήθως θηλυκό άρθρο, εφόσον εννοείται «η ομάδα», π.χ. η (ομάδα της) Sheffield, η (ομάδα της) Liverpool κ.ό.κ.

¹⁴⁸ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 23-24.

¹⁴⁹ Goldblatt, ό.π., σ. 28-29.

μπάλας με τα χέρια, αφετέρου αρκετά βίαιους τρόπους για να την αποσπάσουν από τον αντίπαλο.

Το Cambridge προσπάθησε να λύσει μια για πάντα το ζήτημα το 1862, οπότε και δημοσίευσε κανόνες αντίθετους από εκείνους του Rugby, με σκοπό να τους καταστήσει οικουμενικούς μεταξύ των σχολείων.¹⁵⁰ Εξαιτίας και αυτού του φλέγοντος ζητήματος, ιστορικοί όπως ο Harvey, υποστηρίζουν πως το δίκτυο των αποφοίτων, με τις εσωτερικές του διαμάχες, λειτούργησε τελικά με αρνητικό τρόπο ως προς τη διάδοση του ποδοσφαίρου στην Αγγλία.¹⁵¹ Εν πάση περιπτώσει, τα πράγματα είχαν πάρει τον δρόμο τους. Οι απόφοιτοι των σχολείων αλλά και οι «εξωσχολικοί» -μεταξύ των οποίων και οι εργάτες- έπαιζαν κάποια μορφή ποδοσφαίρου και το μόνο που έμενε ήταν να έρθουν σε άμεση επαφή μεταξύ τους.

Κομβικής σημασίας είναι η υιοθέτηση των κανόνων του Cambridge από την Αγγλική Ομοσπονδία Ποδοσφαίρου (*The Football Association – The FA*).¹⁵² Στις 26 Οκτωβρίου 1863, εκπρόσωποι 13 ομάδων συναντήθηκαν στο Λονδίνο και έπειτα από την οριστική απόφαση περί μη χρήσης των χεριών για τον χειρισμό της μπάλας, η ίδρυση της ομοσπονδίας ήταν γεγονός.¹⁵³ Σχεδόν τρία έτη αργότερα, την 31^η Μαρτίου 1866, θα διεξαγόταν και το πρώτο επίσημο παιχνίδι, μεταξύ της Sheffield και του Λονδίνου. Πρώτος σκόρερ θα χριζόταν ο Ebenezer Morley, γραμματέας της FA και πρωτεργάτης της σύστασής της.¹⁵⁴

Το ποδόσφαιρο ακολουθούσε τα βήματα άλλων αθλημάτων, όπως η πυγμαχία και η κωπηλασία, τα οποία είχαν ήδη οργανωθεί σε ανάλογο επίπεδο. Ωστόσο, η ίδρυση μιας δεύτερης ομοσπονδίας στο Sheffield και η εκκρεμότητα του ράγκμπι δεν επέτρεπαν στην FA να αποκτήσει το κύρος που επιθυμούσε.¹⁵⁵ Γι' αυτό, την ίδια

¹⁵⁰ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 39-41,

¹⁵¹ Harvey, *Football*, ό.π., σ. 49-50.

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 42.

¹⁵³ “The History of the FA”, <http://www.thefa.com/about-football-association/what-we-do/history> (τ.π. 28/9/2018). / Τα ονόματα των ιδρυτικών σωματείων: Barnes, War Office, Crusaders, Forest (Leytonstone), No Names (Kilburn), Crystal Palace, Blackheath, Kensington School, Perceval House (Blackheath), Surbiton, Blackheath Proprietary School and Charterhouse. Η War Office, μετονομασμένη σε Civil Service FC, είναι η μόνη ομάδα που επιβιώνει ως και σήμερα. Η Crystal Palace, επίσης, δεν είναι η ίδια με την υπάρχουσα συνονόματη ομάδα.

¹⁵⁴ Butler, *The Official*, ό.π., σ. x-xii, 5-6.

¹⁵⁵ Goldblatt, ό.π., σ. 21-22, 31-32. / Το σχολείο του Rugby έδωσε το όνομά του στο άθλημα που θα επέτρεπε τελικά το πιάσιμο της μπάλας με τα χέρια. Το ράγκμπι θα αποκτούσε ομοσπονδία το 1871.

χρονιά, αποφασίστηκε η διοργάνωση ενός κυπέλλου, με σκοπό την προώθηση και διαφήμιση της ομοσπονδίας.¹⁵⁶

Το Κύπελλο Αγγλίας (*The Football Association Challenge Cup – FA Cup*) είναι ο αρχαιότερος ποδοσφαιρικός θεσμός, καθώς ο πρώτος αγώνας του διεξήχθη την 11^η Νοεμβρίου του 1871.¹⁵⁷ Έναν χρόνο αργότερα, διοργανώθηκε και ο πρώτος διεθνής αγώνας μεταξύ Αγγλίας και Σκωτίας, με αποτέλεσμα μια «λευκή ισοπαλία» (0-0). Η διεθνής σύμπραξη και η σταδιακή άνοδος της δημοφιλίας του κυπέλλου ώθησαν την FA προς την πολυπόθητη ανάπτυξη.¹⁵⁸ Όλες οι τοπικές ομοσπονδίες έσπευδαν να υπαχθούν στη δικαιοδοσία της,¹⁵⁹ με εκείνη του Sheffield να μην αποτελεί εξαίρεση.¹⁶⁰

Επιπλέον, το ποδόσφαιρο επικράτησε έναντι του βασικού ανταγωνιστή, δηλαδή του ράγκμπι, έχοντας ως βασικές αιτίες την ταχύτερη και ευρύτερη γεωγραφική του διάδοση, την αισθητική του υπεροχή¹⁶¹ και την απουσία εξεζητημένων σωματικών κριτηρίων για τη συμμετοχή στο παιχνίδι.¹⁶² Οι δεκαετίες 1870-1880 είδαν το ποδόσφαιρο να εκτοξεύει τη δημοτικότητά του σε εθνικό επίπεδο,¹⁶³ με την FA να αποφασίζει να διοργανώσει και εθνικό πρωτάθλημα, μια σκέψη που υλοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1888.¹⁶⁴ Το πρωτάθλημα γιγάντωσε την επιρροή του αθλήματος, το οποίο εκσυγχρονίστηκε με τον ορισμό διαιτητών και εποπτών,¹⁶⁵ μα και με τον οριστικό καθορισμό τεχνικών λεπτομερειών, όπως του μεγέθους της μπάλας και των διαστάσεων του γηπέδου.¹⁶⁶

¹⁵⁶ Harvey, *Football*, ό.π., σ. 171.

¹⁵⁷ Butler, *The Official*, ό.π., σ. 14-16.

¹⁵⁸ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 47, 72.

¹⁵⁹ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 61.

¹⁶⁰ Russell, *Football*, ό.π., σ. 11.

¹⁶¹ Το παιχνίδι αναβαθμίστηκε αισθητικά κυρίως όταν οι συνεχείς ατομικές προσπονήσεις έδωσαν τις θέσεις τους στις πάσες (*dribbling/passing*) και οι παίκτες πειραματίζονταν με τα συστήματα παράταξης εντός αγωνιστικού χώρου. Αναλυτικότερα το θέμα στα Walvin, ό.π., σ. 73 και Mason, *Association*, ό.π., σ. 207-210.

¹⁶² Russell, ό.π., σ. 18, 20-22.

¹⁶³ Harvey, ό.π., σ. 213-214.

¹⁶⁴ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 6. / Την επονομασθείσα Football League συνίδρυσαν οι ομάδες: Accrington, Aston Villa, Blackburn Rovers, Bolton Wanderers, Burnley, Derby County, Everton, Notts County, Preston North End, Stoke City, West Bromwich Albion, Wolverhampton Wanderers. Όλες υπάρχουν ακόμα και αγωνίζονται σε διάφορες κατηγορίες των αγγλικών πρωταθλημάτων.

¹⁶⁵ Russell, ό.π., σ. 31-34.

¹⁶⁶ Goldblatt, ό.π., σ. 33-35.

Συνολικά, η δεκαετία του 1880 απογείωσε το ποδόσφαιρο στην Αγγλία. Από τις 1000 ομάδες που υπάγονταν στην FA το 1888,¹⁶⁷ το 1905 ο αριθμός τους θα έφτανε τις 10 χιλιάδες.¹⁶⁸ Το ποδόσφαιρο είχε μετατραπεί σε μια πανεθνική μανία, ένα φαινόμενο που συνέπαιρνε κατά χιλιάδες τους Άγγλους, όπως ακριβώς κάνει και στις μέρες μας. Η μετατροπή αυτή δε θα είχε συντελεστεί χωρίς την καθοριστική επίδραση των εργατικών στρωμάτων.¹⁶⁹ Πώς, όμως, τα κατώτερα στρώματα της αγγλικής κοινωνίας στάθηκαν υπεύθυνα για την επιβολή της κυριαρχίας του ποδοσφαίρου, όταν η FA είχε συσταθεί αποκλειστικά από μέλη των ανώτερων τάξεων;¹⁷⁰ Πώς έδρασαν για να συνδεθούν με το άθλημα και να το καταστήσουν συνώνυμο του ονόματός τους; Οι απαντήσεις αναζητούνται στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

¹⁶⁷ J. M. Golby, A. W. Purdue, *The Civilisation of the Crowd. Popular Culture in England, 1750-1900*, New York, Schocken Books, 1985, σ. 165.

¹⁶⁸ Mason, *Association*, ό.π., σ. 31.

¹⁶⁹ Goldblatt, *The Game*, ό.π., σ. 6-7.

¹⁷⁰ Αντίστοιχο κλίμα επικράτησε και το 1904, όταν ιδρύθηκε στη Ζυρίχη η Παγκόσμια Ομοσπονδία Ποδοσφαίρου (*Fédération Internationale de Football Association – FIFA*), με τη συμμετοχή σε αυτήν να επιτρέπεται αποκλειστικά σε μέλη των ανώτερων στρωμάτων. Περισσότερες πληροφορίες στο Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 234 και για την ίδια την ομοσπονδία στο “History of FIFA – Foundation”, <http://www.fifa.com/about-fifa/who-we-are/history/index.html> (τ.π. 26/9/2018).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η σχέση του ποδοσφαίρου και των εργατικών στρωμάτων

2.1. Άμεση σχέση: Οι εργάτες ως παίκτες

Η πιο άμεση σχέση, την οποία μπορεί να έχει ένας άνθρωπος με το ποδόσφαιρο, είναι να πάρει μια μπάλα και να ξεκινήσει το παιχνίδι. Αυτό ίσχυε και για την αγγλική εργατική τάξη. Εφόσον το ποδόσφαιρο ήταν ένα άθλημα εύκολο στην εκμάθηση και φθινό ως προς τον απαιτούμενο εξοπλισμό, χιλιάδες εργάτες είχαν τη δυνατότητα να επιδοθούν στο παιχνίδι.¹⁷¹ Παρά τις απαγορεύσεις του από τις αρχές, το ποδόσφαιρο επιβίωνε ή και άκμαζε ανά περιοχές. Εξάλλου, το άθλημα ήταν κατά βάση λαϊκό εδώ και αιώνες, καθώς παιζόταν σχεδόν αποκλειστικά από τον απλό λαό, σε δημόσιους χώρους.¹⁷²

Ούτε η Βιομηχανική Επανάσταση είχε καταφέρει να εξαφανίσει τους αγώνες μεταξύ των εργατών,¹⁷³ οι οποίοι έπαιζαν, κάνοντας μάλιστα και σχετικά τακτικές προπονήσεις πριν από τους αγώνες. Επίσης, συμφωνούνταν κανόνες αλλά και έπαθλα για τους αγώνες, σε κλίμα συνεννόησης και ευγενούς άμιλλας. Δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη το γεγονός πως ορισμένες ομάδες λειτουργούσαν ήδη σε ημι-επαγγελματικό καθεστώς.

Γενικότερα, ο τρόπος παιχνιδιού και οργάνωσης των εργατικών στρωμάτων, προτού ακόμα το άθλημα αποκτήσει επίσημη υπόσταση, φανερώνει τη μοντέρνα οπτική με την οποία το προσέγγιζαν. Από τα μέσα του αιώνα και μετά, καθώς το ποδόσφαιρο άρχισε να εξαπλώνεται με αστραπιαία ταχύτητα σε εθνικό πλαίσιο, οι εργάτες, δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, δεν μπορούσαν να μείνουν ανεπηρέαστοι.¹⁷⁴

¹⁷¹ Golby, Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 169

¹⁷² Butler, *The Official*, ό.π., σ. 5.

¹⁷³ Ο Harvey, ανακαλύπτοντας στοιχεία τα οποία κατέρριπταν τα επιχειρήματα περί μείωσης των αγώνων του ποδοσφαίρου τις δεκαετίες 1830-1860, ανέτρεψε την -ως τότε κοινώς αποδεκτή- θεωρία περί της υποτιθέμενης «εξαφάνισης» του αθλήματος εκείνη την περίοδο. Περισσότερα επί του θέματος στα Harvey, *Football*, ό.π., σ. 55-59, Mason, *Association*, ό.π., σ. 9-10 και Goldblatt, *The Ball*, σ. 22-24.

¹⁷⁴ Harvey, ό.π., σ. 53, 66-67, 74-75, 77-78, 86-90, 126-127. / Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, υπολογίζεται ότι η εργατική τάξη αποτελούσε τα 4/5 του αγγλικού πληθυσμού.

Δεν είναι τυχαίο που η λέξη *football* εντάχθηκε στο λεξικό του Cambridge το 1848.¹⁷⁵ Έπειτα, παρόλο που η ίδρυση της FA δεν αποτέλεσε κάποια τομή για τους εργάτες, τόνωσε εν γένει το ρεύμα δημιουργίας ποδοσφαιρικών συλλόγων. Το πρότυπο του ποδοσφαιρικού δικτύου των ιδιωτικών σχολείων πέρασε και στα δημόσια (*state schools*), οπότε μια ακόμα ευρύτερη μερίδα των κατώτερων τάξεων γνώρισε και αγάπησε το άθλημα.¹⁷⁶ Ο Mason αναφέρει τη διεξαγωγή ποδοσφαιρικών αγώνων και στα δημοτικά σχολεία (*elementary schools*).¹⁷⁷

Η επιρροή των ιδιωτικών σχολείων ήταν ξεκάθαρη, καθώς οι περισσότερες ομάδες ιδρύονταν από αριστοκράτες και αστούς απόφοιτους. Οι τοπικές ομοσπονδίες γέμιζαν από συλλόγους τη δεκαετία 1875-1885 και ταυτόχρονα τα εργατικά στρώματα στήριζαν τις προσπάθειές τους είτε με το να γίνονται μέλη, είτε με το να τους υποστηρίζουν ως φίλαθλοι, όταν φυσικά δεν τις στελέχωναν οι ίδιοι ως παίκτες.¹⁷⁸ Ακόμα κι όταν οι ομάδες ιδρύονταν ή στηρίζονταν από κάποιον θρησκευτικό οργανισμό, αυτό δεν εμπόδιζε τους εργάτες από το να συρρεύσουν στις τάξεις τους.¹⁷⁹

Βέβαια, την ξεκάθαρη προτίμησή τους την έδειχναν σε ομάδες αμιγώς εργατικές, οι οποίες δημιουργούνταν κυρίως σε εργατικές πόλεις.¹⁸⁰ Συνολικά, οι τρεις κατηγορίες ομάδων στις οποίες οι εργάτες είχαν άμεση συμμετοχή ήταν α) όσες είχαν κάποιον οργανισμό ως πάτρωνα (χορηγό ή/και προμηθευτή αθλητικού εξοπλισμού), όπως η West Ham, β) όσες δημιουργούνταν ως επεκτάσεις άλλων οργανώσεων (π.χ. ως παραρτήματα ομάδων κρίκετ), όπως η Derby County και η Sheffield United, γ) όσες δημιουργούσαν οι ίδιοι, με παραδείγματα τις Coventry City, Milwall και Stoke

¹⁷⁵ Καφάογλου, *Σημειώσεις*, ό.π., σ. 16-17.

¹⁷⁶ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 39.

¹⁷⁷ Mason, *Association*, ό.π., σ. 83. / Η υποχρεωτική δημόσια εκπαίδευση στην Αγγλία καθιερώθηκε για πρώτη φορά το 1872.

¹⁷⁸ Harvey, *Football*, ό.π., σ. 206-208.

¹⁷⁹ Η Tottenham Hotspur χρηματοδοτήθηκε από την τοπική YMCA (Young Men's Christian Association – Χριστιανική Αδελφότητα Νέων), ενώ οι Aston Villa και Bolton Wanderers ιδρύθηκαν από εκκλησιαστικούς οργανισμούς. Εκτενέστερη αναφορά στα Golby, Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 168 και Mason, ό.π., σ. 24-25.

¹⁸⁰ Simon Horobin, "The origins of British football team names" (Published 15/1/2016), <https://blog.oxforddictionaries.com/2016/01/15/football-team-names> (τ.π. 28/9/2018) / Πολλές ομάδες είχαν διακριτό εργατικό χαρακτήρα, όπως η Darwen FC, η Blackburn Rovers και η Stoke City. Η Arsenal και η West Ham είναι ομάδες που ιδρύθηκαν εντός εργοστασίων, ενώ η Manchester United δημιουργήθηκε αρχικά από σιδηροδρομικούς εργάτες. Περισσότερες πληροφορίες στα Butler, *The Official*, ό.π., σ. 24, Baker, "The Making", ό.π., 243.

City.¹⁸¹ Λαμβάνοντας μέρος σε τόσες ομάδες, ήταν επόμενο να ακολουθήσει η συμμετοχή των εργατών και στις εγχώριες διοργανώσεις.

Στο FA Cup παρατηρείται το ίδιο μοτίβο με τη δημιουργία των συλλόγων. Ειδικότερα, τα πρώτα χρόνια της διοργάνωσης, ομάδες αποφοίτων ιδιωτικών σχολείων κερδίζουν συνεχώς το κύπελλο και οι ίδιοι οι απόφοιτοι πρωταγωνιστούν εντός γηπέδου.¹⁸² Η ομάδα των Royal Engineers, που συμμετέχει κυρίως σε αυτές τις πρώτες διοργανώσεις, δε θεωρείται τυπικό δείγμα των εργατικών στρωμάτων, μιας και ανήκει στις υψηλότερες εσωτερικές βαθμίδες τους. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για μια ομάδα που αποτελείται κυρίως από εξειδικευμένους εργάτες, οι οποίοι αμείβονται καλύτερα από τον μέσο όρο και αγγίζουν τα όρια της αστικής τάξης.¹⁸³

Το 1882, όμως, τα πράγματα θα αρχίζουν να αλλάζουν, όταν η Blackburn Rovers - ομάδα αποτελούμενη από μέλη των εργατικών τάξεων- θα φτάσει στον τελικό. Έναν χρόνο αργότερα, η Blackburn Olympic θα καταφέρει να κερδίσει το τρόπαιο, δίνοντας τέλος στο νικηφόρο σερί των σχολικών ομάδων. Το νικητήριο τέρμα της σημείωσε ένας κλώστης (*spinner*), ενώ η Olympic είχε στη σύνθεσή της και τρεις υφαντές, έναν εργάτη βαμβακουργίας, έναν εργάτη χυτηρίου, έναν βοηθό οδοντιάτρου και έναν υδραυλικό.¹⁸⁴

Το 1883 ήταν ένα διπλό ορόσημο. Η πρώτη κατάκτηση του FA Cup από εργάτες ήταν παράλληλα και η πρώτη κατάκτησή του από επαγγελματίες ποδοσφαιριστές. Δηλαδή, επρόκειτο για την πρώτη φορά που μια ομάδα είχε οργανωθεί, προετοιμαστεί και προπονηθεί καταλλήλως για τη διοργάνωση αλλά και ξεχωριστά για τον ίδιο τον τελικό. Φαίνεται, λοιπόν, πως οι εργάτες είχαν αρχίσει να αντιμετωπίζουν το ποδόσφαιρο ως πεδίο σοβαρής επαγγελματικής σταδιοδρομίας.¹⁸⁵

2.1.1. Το οικονομικό ζήτημα και η διαμάχη περί επαγγελματισμού

Η ενασχόληση της εργατικής τάξης με το ποδόσφαιρο την έφερε στο επίκεντρο μιας εκ των μεγαλύτερων διαμαχών στην ιστορία της FA, αυτής περί επαγγελματισμού.

¹⁸¹ Walvin, *The People's*, ό.π., 60-62.

¹⁸² Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 33.

¹⁸³ Butler, *The Official*, σ. 15.

¹⁸⁴ Walvin, ό.π., σ. 48, 74.

¹⁸⁵ Golby, Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 164-165. Βλ. και Παράρτημα, εικόνα 9, σ. 92.

Ως επαγγελματισμός (*professionalism*) ορίζεται -κυρίως- η ενασχόληση με ένα άθλημα έναντι αμοιβής.¹⁸⁶ Παρότι προϋπήρχε σε άλλα αθλήματα, όπως το βάδην ή η πυγμαχία, στο ποδόσφαιρο η αρχή έγινε το 1879, όταν η Darwen προσέλαβε δύο Σκωτσέζους ποδοσφαιριστές. Την κίνηση αυτή αντέγραψαν αρκετές ομάδες του αγγλικού βορρά, με αποτέλεσμα ορδές Σκωτσέζων να πλημμυρίσουν τα αγγλικά γήπεδα. Η FA, αποτελούμενη από μέλη των ανώτερων τάξεων, πιστή και προσηλωμένη στο πνεύμα του ερασιτεχνισμού (*amateurism*), αδυνατούσε να δεχθεί την ταχύτατη αύξηση του αριθμού των παικτών που έπαιζαν επί πληρωμή.

Οι ιθύνοντες προέβλεπαν ως επιχείρημα κατά του επαγγελματισμού την ηθική διαφορά μεταξύ των επαγγελματιών και των ερασιτεχνών, εστιάζοντας στην απόλαυση του παιχνιδιού και όχι στο κυνήγι της νίκης με κάθε κόστος. Επιπλέον, ανησυχούσαν για την εμπλοκή του στοιχηματισμού αλλά και των δωροδοκιών στους αγώνες.¹⁸⁷ Οι ερασιτέχνες επισήμαιναν ακόμα το άδικο πλεονέκτημα των επαγγελματιών, εφόσον εκείνοι προέρχονταν κατά συντριπτικό ποσοστό από τα εργατικά στρώματα. Λόγω της πρότερης εμπειρίας των εργατών στη χειρωνακτική δουλειά, θεωρούσαν πως είχαν εξασφαλίσει καλύτερη φυσική κατάσταση συγκριτικά με τους -κατά κανόνα ερασιτέχνες- αστούς, οι οποίοι δεν αθλούνταν συστηματικά. Φοβούνταν, επίσης, την επικείμενη κυριαρχία των πλουσιότερων συλλόγων, οι οποίοι θα εξαγόραζαν τους καλύτερους παίκτες.¹⁸⁸ Συνολικά, οι ερασιτέχνες απεύχονταν τη μετατροπή της ασχολίας τους σε μια ανεπτυγμένη επιχειρηματική δραστηριότητα. Επομένως, παρατηρούμε μια ξεκάθαρη ταξική διαφωνία ανάμεσα στους ερασιτέχνες αστούς και τους παίκτες-εργάτες.¹⁸⁹

Οι επίσημες ενέργειες της FA, όπως οι διαμαρτυρίες προς τους συλλόγους, η επιβολή προστίμων ή ακόμα και αποκλεισμών σε αυτούς και τους φερόμενους ως επαγγελματίες παίκτες, δεν κατάφεραν να ανακόψουν την ορμητική πορεία του επαγγελματισμού προς την οριστική εδραίωσή του μέσω της νομιμοποίησης.¹⁹⁰ Ανάλογο αποτέλεσμα είχαν και επιμέρους τοπικές προσπάθειες των υπερμάχων του ερασιτεχνισμού.¹⁹¹ Ο απεχθής επαγγελματισμός πίεζε την FA, η οποία είχε να αντιμετωπίσει πλέον εξαγγελίες μελών της για απόσχιση, με το φάσμα σύστασης μιας

¹⁸⁶ Russell, *Football*, ό.π., σ. 23.

¹⁸⁷ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 196-197.

¹⁸⁸ Russell, ό.π., σ. 23-24.

¹⁸⁹ Mason, *Association*, ό.π., σ. 72.

¹⁹⁰ Harvey, *Football*, ό.π., σ. 216-217.

¹⁹¹ Mason, ό.π., σ. 71-72.

δεύτερης ομοσπονδίας να εμφανίζεται ιδιαίτερος απειλητικό το 1884.¹⁹² Έτσι, στις 10 Ιουλίου 1885 ο επαγγελματισμός έγινε επισήμως αποδεκτός από την FA, η οποία προσπάθησε ξανά να επιβάλει κάποιους περιορισμούς και προϋποθέσεις.¹⁹³

Η νέα εποχή σηματοδοτούσε την ξεκάθαρη άνοδο των εργατικών συλλόγων. Ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα, το FA Cup θα κατακτούσαν αποκλειστικά εργατικές-επαγγελματικές ομάδες.¹⁹⁴ Οι εργάτες-παίκτες ενεπλάκησαν με τον θεσμό του «ατζέντη» (*agent/manager*), ο οποίος τους εκπροσωπούσε και διαπραγματευόταν με τις ομάδες. Σύμφωνα με τις πηγές, οι ατζέντηδες δεν έκαναν καλή δουλειά, με τις ομάδες να προσλαμβάνουν δικούς τους «ανιχνευτές» (*scouts*).¹⁹⁵ Ακολούθως, δημιουργήθηκαν δίκτυα ανίχνευσης ταλέντων και πραγματοποίησης μεταγραφών, όπως και ακαδημίες εκπαίδευσης νέων παικτών.¹⁹⁶

Όσες ερασιτεχνικές ομάδες επιβίωναν, κατέληγαν να τροφοδοτούν τις επαγγελματικές με τους καλύτερους παίκτες τους.¹⁹⁷ Οι απογοητευμένοι ερασιτέχνες θα έφτιαχναν το δικό τους FA Cup το 1893, όμως ακόμα κι εκεί θα κυριαρχούσαν πολύ σύντομα οι εργατικοί σύλλογοι, όπως η Middlesbrough. Πολλές ερασιτεχνικές ομάδες θα μεταπηδούσαν το 1902 σε μια νέα διοργάνωση, το Arthur Dunn Cup, ενώ θα δημιουργούσαν και μια ερασιτεχνική FA το 1907, η οποία θα άντεχε μόλις επτά χρόνια προτού διαλυθεί το 1914.¹⁹⁸

Συμπερασματικά, βλέπουμε πως με την πάροδο των ετών, οι εργάτες κέρδιζαν σταδιακά ορισμένες μάχες που αύξαναν το κύρος και την αξία τους στον ποδοσφαιρικό χώρο. Η επιλογή της επαγγελματικής ενασχόλησης με το ποδόσφαιρο, άλλωστε, δεν ήταν τυχαία. Οι εργάτες είχαν διττό σκοπό, αφενός τη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης, αφετέρου την κοινωνική ανέλιξη –θέμα που θα εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο.¹⁹⁹ Είδαμε πως είχε δημιουργηθεί ένα ολόκληρο δίκτυο γύρω από τους παίκτες. Κατά πόσο, όμως, τους εξυπηρετούσε πραγματικά για να πετύχουν τον σκοπό τους;

¹⁹² Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 46-48.

¹⁹³ Butler, *The Official*, ό.π., σ. 27-30.

¹⁹⁴ Baker, “The Making”, ό.π., σ. 244. Βλ. και Παράρτημα, εικόνα 10, σ. 93.

¹⁹⁵ Mason, *Association*, ό.π., σ. 92, 94.

¹⁹⁶ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 204-206.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 62.

¹⁹⁸ Russell, *Football*, ό.π., σ. 40-41.

¹⁹⁹ Lewis H. Siegelbaum, Sasu Siegelbaum, “Class and Sport”, στο Edelman, Wilson (επιμ.), *The Oxford*, ό.π., σ. 433.

2.1.2. Μισθολογικά στοιχεία και μεταγραφικό σύστημα

Ας ξεκινήσουμε εξετάζοντας κατά πόσο οι εργάτες κατάφεραν να αμειφθούν ικανοποιητικά μέσω του ποδοσφαίρου. Οι απολαβές των ποδοσφαιριστών καθορίζονταν από τρεις βασικούς παράγοντες: α) το μέγεθος του συμβολαίου τους, β) τη συχνότητα της πληρωμής τους (για παράδειγμα, πληρωμή ανά εβδομάδα ή ανά μήνα) και γ) την πρόσληψή τους με πλήρες ή μειωμένο ωράριο (*full/part time*). Οι πηγές δείχνουν πως συνέφερε περισσότερο η εργασία μειωμένου ωραρίου, καθώς είχε αναλογικά μεγαλύτερο μισθό από εκείνη πλήρους ωραρίου.²⁰⁰

Οι μισθοί σημείωσαν ανοδική πορεία προς το τέλος του αιώνα, με τη μέση εβδομαδιαία αμοιβή να κυμαίνεται ανάμεσα στα 30 σελίνια και τις δύο λίρες. Στους παίκτες παρουσιάζονταν και πρόσθετες οικονομικές ευκαιρίες, όπως ήταν οι διεθνείς αγώνες και οι αγώνες επίδειξης, με αμοιβή μία λίρα ανά αγώνα (στοιχεία του 1887). Επίσης, ορισμένοι «αστέρες» των ομάδων είχαν αρχίσει να διεκδικούν ειδική μεταχείριση στον μισθολογικό τομέα και λάμβαναν πια τρεις ή τέσσερις λίρες ανά εβδομάδα.

Ως αποτέλεσμα, η FA αποφάσισε να περιορίσει την ανεξέλεγκτη ροή χρημάτων προς τις τσέπες των εργατών-παικτών.²⁰¹ Η συζήτηση περί ελέγχου στα οικονομικά των ομάδων είχε ξεκινήσει εδώ και μερικά χρόνια,²⁰² όμως την αγωνιστική χρονιά 1901-02 επιβλήθηκε και επισήμως ανώτατο όριο (πλαφόν) στους μισθούς των παικτών: Τέσσερις λίρες εβδομαδιαίως-208 λίρες ετησίως.²⁰³ Η εξέλιξη αυτή χαροποιούσε και αρκετούς ιδιοκτήτες συλλόγων, οι περισσότεροι εκ των οποίων δεν προέρχονταν από την εργατική τάξη. Αυτοί οι ιδιοκτήτες αντιμετώπιζαν τις ομάδες ως πεδίο επενδύσεων, σκοπεύοντας στη μείωση των εξόδων τους.

Ο δεύτερος τρόπος με τον οποίο η FA θέλησε να ελέγξει τους παίκτες ήταν το μεταγραφικό σύστημα.²⁰⁴ Το σύστημα «κράτηση και μεταγραφή» (*retain and transfer*) είχε τεθεί σε λειτουργία το 1893 και πρακτικά δεν επέτρεπε τη μετακίνηση ενός παίκτη σε μια ομάδα, αν δε συμφωνούσε ο σύλλογος με τον οποίο είχε συμβόλαιο. Παρόλο που ακούγεται παρόμοιο με το ισχύον σύστημα, η βασική

²⁰⁰ Mason, *Association*, ό.π., σ. 95-98.

²⁰¹ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 222, 224-225.

²⁰² Russel, *Football*, ό.π., σ. 47.

²⁰³ Mason, ό.π., σ. 99.

²⁰⁴ Harvey, *Football*, ό.π., σ. 219-200, 222-224.

διαφορά έγκειται στην αντιμετώπισή του από τους συλλόγους. Οι περισσότεροι εξ αυτών περιόριζαν ασφυκτικά τους παίκτες τους, λειτουργώντας πολλές φορές παρά τη θέλησή τους, είτε κρατώντας τους «δέσμιους» του συμβολαίου τους, είτε μεταγράφοντάς τους σε ομάδες στις οποίες δεν είχαν καμία πρόθεση να μεταβούν. Συνολικά, το πρόβλημα βρισκόταν στην οπτική των ομάδων, οι οποίες μεταχειρίζονταν τους παίκτες σαν ένα περιουσιακό τους στοιχείο και όχι σαν συνεργάτες τους.²⁰⁵

Το μεταγραφικό σύστημα υποτίθεται πως απέτρεπε την «αρπαγή» των παικτών των μικρών και οικονομικά ανίσχυρων ομάδων από τις μεγαλύτερες, στην ουσία όμως λειτουργούσε για να περιορίζει τις επιλογές και την ελευθερία των παικτών. Επομένως, οι κινήσεις των παικτών καθορίζονταν από τη βούληση των «εργοδοτών» τους, δηλαδή των ιδιοκτητών των ομάδων. Η πλειονότητα αντιμετωπιζόταν γενικά με σκληρότητα (ποινές, πρόστιμα κ.ά. για δυσανάλογα παραπτώματα), αν και υπήρξαν περιπτώσεις παικτών που έτυχαν καλής μεταχείρισης (λήψη δώρων, περίθαλψη τραυματισμών κ.ά.).

Ο Wray Vamplew υποστηρίζει πως οι ιδιοκτήτες μπορούσαν να είναι και καλοί και κακοί.²⁰⁶ Ωστόσο, ο Mason επισημαίνει πως αυτό το γεγονός ήταν ανεξάρτητο από τη συνεχή προσπάθειά τους να οριοθετούν τη ζωή των παικτών, εντός κι εκτός γηπέδου.²⁰⁷ Η Sheffield Wednesday, για παράδειγμα, είχε εκδώσει έναν οδηγό για τους παίκτες της, στον οποίο τους προειδοποιούσε για θέματα συμπεριφοράς, πειθαρχικά παραπτώματα και τις αντίστοιχες τιμωρίες.

Γενικότερα, στις περισσότερες ομάδες οι θεσπισμένοι κανόνες αφορούσαν τα ωράρια των προπονήσεων, τις ώρες ελεύθερης δραστηριότητας των τραυματιών αλλά επεκτείνονταν και σε θέματα ηθικής ή/και διατροφής, όπως η απαγόρευση κατανάλωσης αλκοόλ. Είναι πιθανόν το θέμα να συνδεόταν με την αστική αντίληψη περί ηθικής και σωματικής εγκράτειας, η οποία μάλιστα αντιμετώπιζε τους εργάτες ως επιρρεπείς στον αλκοολισμό και τις άκρατες απολαύσεις γενικότερα.²⁰⁸

²⁰⁵ Russell, *Football*, ό.π., σ. 46.

²⁰⁶ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 239-240.

²⁰⁷ Mason, *Association*, ό.π., σ. 104-108.

²⁰⁸ Vamplew, ό.π., σ. 215-216, 240-241. Περισσότερα περί των αστικών αντιλήψεων για τη συμπεριφορά στο υποκεφάλαιο 3.2., σ. 52.

Γίνεται αντιληπτή η αδιάκοπη προσπάθεια από την πλευρά των αρχών να επιβλέψουν και να περιορίσουν τις δράσεις και τις δυνατότητες των παικτών-εργατών. Ταξικές προκαταλήψεις, συντηρητικές αντιλήψεις και φόβος περί αστάθειας του ποδοσφαιρικού συστήματος χαρακτηρίζουν τις κινήσεις της FA και των ιδιοκτητών, οι οποίοι επιχειρούν να τιθασεύσουν την κινητήρια δύναμη του αθλήματος: τους παίκτες-εργάτες. Παρά τις προσπάθειές των ανώτερων, εκείνοι συνεχίζουν να πρωταγωνιστούν και να συμβάλλουν στην ανάδειξη του αθλήματος.²⁰⁹

Η συμμετοχή τους, πάντως, δεν περιορίζεται στον ρόλο του παίκτη. Το ποδόσφαιρο έχει μετατραπεί σε δημόσιο θέαμα, κι όπου υπάρχει θέαμα, υπάρχει και δίκτυο υποστήριξης και προώθησής του. Κυρίως όμως, όπου υπάρχει θέαμα, υπάρχει και θεατής. Εν προκειμένω, ο θεατής είναι φίλαθλος ή οπαδός. Οπότε, προκύπτει και το θέμα του κατά πόσο διαδραματίζει κάποιον ρόλο στις αποφάσεις του συλλόγου που υποστηρίζει. Αυτά τα δύο ζητήματα θα μας απασχολήσουν ευθύς αμέσως.

2.2. Έμμεση σχέση: Οι εργάτες ως θεατές, οπαδοί, και μέλη συλλόγων

Στην περίοδο που εξετάζουμε, η πιο τρανή απόδειξη για τη σταθερή άνοδο και την προδιαγεγραμμένη επιβολή του ποδοσφαίρου ως κυρίαρχου αθλήματος της Αγγλίας είναι οι αριθμοί προσέλευσης κοινού στους αγώνες. Οι αριθμοί αυξάνονται θεαματικά και το φαινόμενο παρατηρείται σε όλες τις διοργανώσεις. Πιο συγκεκριμένα, τον πρώτο τελικό του FA Cup, το 1872, είδαν από κοντά δύο χιλιάδες θεατές.²¹⁰ Ο τελικός είχε διεξαχθεί σε γήπεδο κρίκετ του Λονδίνου, όπως και το 1888, οπότε τον παρακολούθησαν 17 χιλιάδες. Το 1913 ο αντίστοιχος αριθμός ήταν 120 χιλιάδες, αυτή τη φορά σε στάδιο αλλά και πάλι στο Λονδίνο. Την πρώτη αγωνιστική χρονιά του πρωταθλήματος (1888-89) παρακολούθησαν συνολικά 600 χιλιάδες θεατές, ενώ 17 χρόνια μετά, τη σεζόν 1905-1906, το κοινό είχε φτάσει στα πέντε εκατομμύρια.²¹¹ Επίσης, εξαιρετικές αφορμές για να εξαντληθούν τα εισιτήρια προσέφεραν οι αγώνες αποκλεισμού στο κύπελλο (*knock-out*) και οι αγώνες μεταξύ ομάδων της ίδιας πόλης (*derby*).²¹²

²⁰⁹ Russell, *Football*, ό.π., σ. 26-27, 38-39.

²¹⁰ Baker, "The Making", ό.π., σ. 248.

²¹¹ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 60. Βλ. και Παράρτημα, εικόνες 9-10, σ. 92-93.

²¹² Mason, *Association*, ό.π., σ. 138-139.

Τα πρώτα χρόνια μετά τη σύσταση της FA, αρκετοί εκπρόσωποι της αστικής τάξης και της αριστοκρατίας πήγαιναν στο γήπεδο. Από το 1880 και μετά, όμως, οι εργάτες-θεατές στα γήπεδα αυξήθηκαν ραγδαία, λόγω της αύξησης των μισθών τους αλλά και του -ισχυρού πια- συναισθηματικού δεσμού που είχαν με τους συλλόγους.²¹³ Έκτοτε, τα μέλη των ανώτερων τάξεων εντός γηπέδου κατέληξαν να είναι «ένα νησί μέσα στη θάλασσα των προσώπων των εργατών», όπως πολύ γλαφυρά περιγράφει ο Mason. Μολονότι η συντριπτική πλειονότητα των θεατών ανήκε στα εργατικά στρώματα, εντός γηπέδου σπάνια σημειώθηκαν περιστατικά ταξικών διακρίσεων.²¹⁴ Σύμφωνα με τον Vamplew, στο γήπεδο πήγαιναν κυρίως οι ανώτερες βαθμίδες των χειρωνακτών εργατών και οι κατώτερες των «λευκών γιακάδων».²¹⁵ Όσον αφορά την ηλικιακή ομάδα των θεατών, αυτή κυμαινόταν κυρίως μεταξύ 16 και 39 ετών, αποτελούμενη σε μεγάλο βαθμό από άνδρες.²¹⁶

Όταν ένα κείμενο εμπεριέχει την έκφραση «αγγλικό ποδοσφαιρικό κοινό», υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να έρθουν στο μυαλό μας τα φαινόμενα οπαδικής βίας και χουλιγκανισμού (*hooliganism*) που σημάδεψαν το αγγλικό ποδόσφαιρο τον 20^ο αιώνα.²¹⁷ Ο όρος απαντάται πριν από την εμφάνιση του αθλήματος. Από το 1898 και έπειτα έγινε συνώνυμο των εξεγέρσεων και των βίαιων επεισοδίων ανεξαρτήτως χώρου, ενώ τον 20^ο αιώνα κατέληξε να χαρακτηρίζει -κυρίως- την πληθώρα των ποδοσφαιρικών ταραχών.²¹⁸

Ο Vamplew διακρίνει στον χουλιγκανισμό την επιβίωση της τελετουργικής βίας που χαρακτήριζε τον αγγλικό αθλητισμό και γενικά την αγγλική διασκέδαση.²¹⁹ Έτσι, θα μπορούσε να εξηγηθεί γιατί τα ποδοσφαιρικά έκτροπα αποτελούν εγγενές χαρακτηριστικό του αθλήματος. Ήδη από τη δεκαετία του 1870, οι επιθέσεις σε παίκτες, διαιτητές και αντιπάλους οπαδούς δεν έλειπαν από τις εφημερίδες και τα

²¹³ Russell, *Football*, ό.π., σ. 55-56.

²¹⁴ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 62.

²¹⁵ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 66-67. / Ο όρος «λευκός γιακάς» (*white-collar*) υποδηλώνει τον μη χειρωνακτα επαγγελματία ή υπάλληλο.

²¹⁶ Mason, *Association*, ό.π., σ. 151-153, 158. / Η σχέση γυναικών-γηπέδου και γυναικών-ποδοσφαίρου γενικότερα, θα αποτελέσει αντικείμενο μελέτης του κεφαλαίου 5.

²¹⁷ Ελιάς, Ντάνινγκ, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 305.

²¹⁸ Russell, ό.π., σ. 60.

²¹⁹ Vamplew, ό.π., σ. 27.

αστυνομικά αρχεία.²²⁰ Επίσης, ρίψεις αντικειμένων, βανδαλισμοί και μάχες σώμα με σώμα σημειώθηκαν και στις επόμενες δεκαετίες.²²¹

Οι τρεις βασικοί λόγοι που μετέτρεπαν ένα φιλήσυχο ποδοσφαιρικό κοινό σε οργίλη μάζα ήταν α) οι προκλήσεις από αντίπαλους οπαδούς, β) η δυσφορία λόγω πολυκοσμίας στις εξέδρες και γ) η δυσαρέσκεια και διαφωνία με τις διαιτητικές αποφάσεις.²²² Ενώ οι Elias και Dunning έχουν σε μεγάλο βαθμό καθορίσει ως εργατική την ταυτότητα των ταραχοποιών στοιχείων του μέσου και ύστερου 20^{ου} αιώνα στο αγγλικό ποδόσφαιρο, φαίνεται πως την περίοδο που εξετάζουμε οι ταραχές συνέπαιρναν σύσσωμο το ποδοσφαιρικό κοινό, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης.²²³

Οι αρχές, αναγνωρίζοντας τη βαρύτητα των ζητημάτων, προέβησαν από τη δεκαετία του 1880 σε διάφορες ενέργειες για τη μείωση των επεισοδίων. Η βασικότερη κίνηση προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η αποστολή αστυνομικών δυνάμεων στα γήπεδα. Οι αστυνομικοί, σε συνεργασία με το προσωπικό του γηπέδου (φύλακες, ελεγκτές εισιτηρίων κ.ά.) είχαν τη δικαιοδοσία να φροντίζουν οι φίλαθλοι αντίπαλων ομάδων να μην κάθονται μαζί, να απομακρύνουν ταραχοποιούς φιλάθλους και να προλαμβάνουν εισβολές στον αγωνιστικό χώρο. Παρά τις δυσκολίες για την πλήρη εξάλειψη του φαινομένου, τα μέτρα λειτούργησαν και επήλθε μείωση των επεισοδίων.²²⁴ Εν τέλει, εφόσον ο χουλιγκανισμός δεν ανήκε στην κανονικότητα της ποδοσφαιρικής ζωής, αντιμετωπίστηκε με οργανωμένες προσπάθειες καταστολής.²²⁵

Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, στα γήπεδα παρατηρείται καλό κλίμα.²²⁶ Οι σύλλογοι, αντιλαμβανόμενοι τη δυνατότητα αύξησης των κερδών τους μέσω της έκδοσης περισσότερων εισιτηρίων, αναδιαμορφώνουν τα γήπεδά τους επεκτείνοντας τις κερκίδες ή χτίζουν και νέα, ακόμα μεγαλύτερης χωρητικότητας.²²⁷ Γήπεδα-ορόσημα για τις ομάδες χτίζονται αυτή την περίοδο, όπως το Stamford Bridge στο Λονδίνο για

²²⁰ Dunning, *Sport*, ό.π., σ. 144. / Η αγγλική αστυνομία ήταν ένας θεσμός της βιομηχανικής εποχής, καθώς ξεκίνησε τη λειτουργία της σε ολόκληρη τη χώρα την περίοδο 1829-1839. Περισσότερα στο Morris, *Class*, ό.π., σ. 57-58.

²²¹ Ελίας, Ντάνινγκ, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 313-314.

²²² Mason, *Association*, ό.π., σ. 159-160, 166.

²²³ Ελίας, Ντάνινγκ, ό.π., σ. 319-320.

²²⁴ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 274-275.

²²⁵ Russell, *Football*, ό.π., σ. 62-63.

²²⁶ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 63.

²²⁷ Vamplew, ό.π., σ. 73-74.

την Chelsea (1877), το Anfield στο Liverpool για την Everton (1882) και το White Hart Lane επίσης στο Λονδίνο για την Tottenham (1899).²²⁸

Τα ανακαινισμένα και τα νέα γήπεδα είναι ένας επιπλέον πόλος έλξης θεατών και η συμβολή τους στην αύξηση του κοινού θεωρείται δεδομένη. Επίσης, βασικό ρόλο παίζει η προσιτή τιμή των εισιτηρίων, η οποία βρίσκεται αρκετά χαμηλά για να επιτυγχάνονται μαζικές πωλήσεις, ταυτόχρονα όμως και αρκετά ψηλά για να αποκλείονται «τα αγριότερα τμήματα των μαζών».²²⁹ Εξάλλου, το κοινό παρακολουθούσε την ομάδα του κατά κόρον στους εντός έδρας αγώνες, καθώς το κόστος μετακίνησης και διαμονής για μια εκδρομή σε αγώνα εκτός έδρας ήταν δυσβάσταχτο. Τέτοιες «εξορμήσεις» οργανώνονταν -κυρίως σε ετήσια βάση- από τον νέο θεσμό του συνδέσμου φιλάθλων (*supporters' club*).²³⁰

Τα χρήματα από την έκδοση εισιτηρίων ήταν η βασικότερη και πολυτιμότερη πηγή εσόδων για τους συλλόγους. Οι προϋπολογισμοί, όμως, δεν κατέληγαν πάντοτε ισοσκελισμένοι. Κάθε σύλλογος είχε ανάγκη από συνεχή χρηματοδότηση, καθώς τα τρέχοντα έξοδα συμπεριελάμβαναν τους μισθούς των υπαλλήλων και των παικτών, τον εξοπλισμό της ομάδας και του γηπέδου και τις υποχρεώσεις προς την ομοσπονδία. Συνεπώς, οποιαδήποτε έκτακτη δαπάνη ισοδυναμούσε με σοβαρό οικονομικό πρόβλημα.²³¹

Η έλευση του επαγγελματισμού και η εξάπλωση του αθλήματος είχαν αυξήσει ακόμα περισσότερο τα έξοδα, σε σημείο που το παλιό διοικητικό μοντέλο δεν μπορούσε να ανταποκριθεί. Οι συνδρομές μελών και οι σποραδικές χορηγίες δεν επαρκούσαν και δεν μπορούσαν να προσφέρουν σταθερή εισροή χρημάτων.²³² Έτσι, οι περισσότεροι σύλλογοι μετατράπηκαν σε Εταιρίες Περιορισμένης Ευθύνης – ΕΠΕ

²²⁸ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 61. / Η Everton θα μετακόμιζε στο Goodison Park το 1891 και το Anfield θα γινόταν έδρα της Liverpool το 1892, έτος ίδρυσης της ομάδας.

²²⁹ Mason, *Association*, ό.π., σ. 140-141, 143, 149-150. / Ο όρος περιλαμβάνει τα φτωχά και εξαθλιωμένα στρώματα, δηλαδή άπορους και άνεργους, οι οποίοι δεν υπολογίζονται ούτε καν σαν μέλη των εργατικών τάξεων και αποτελούν το κατά τον Marx «λούμπεν προλεταριάτο». Οι αστοί δεν τους έβλεπαν ως εργάτες εφόσον ήταν άνεργοι. Οι εργάτες, από την άλλη, δε συμμαρίζονταν την κατάστασή τους διότι φοβούνταν πως θα «έπεφταν» στη θέση τους. Οι ανώτερες τάξεις θεωρούσαν επίσης πως οι άνθρωποι αυτοί αποτελούσαν οικονομικά παράσιτα και κοινωνικό κίνδυνο, επομένως δεν επιθυμούσαν τον συγχρωτισμό μαζί τους ούτε καν στον χώρο του γηπέδου. Για την τραγική οικονομική τους κατάσταση λαμβάνουμε μια σχετική εικόνα, όταν οι 6 πένες -συνηθέστερη τιμή των εισιτηρίων- είναι αρκετές για να τους αποτρέψουν από την είσοδο στο γήπεδο. Σχετικά με τις τιμές των εισιτηρίων βλ. και σ. 25, υποσημείωση 123.

²³⁰ Russell, *Football*, ό.π., σ. 55-56.

²³¹ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 62-63.

²³² Mason, ό.π., σ. 33-34.

(*Limited Liability Companies – LLC*), με την αρχή να φημολογείται πως έγινε το 1888 από τη Small Heath, μετέπειτα γνωστή ευρέως ως Birmingham City.²³³

Τα μέλη των εργατικών στρωμάτων έσπευσαν μαζικά να συμμετέχουν στις νεοσύστατες ΕΠΕ. Τα ποσοστά συμμετοχής τους στη χρηματοδότηση των συλλόγων ήταν μεγαλύτερα με το προηγούμενο διοικητικό-οικονομικό σύστημα, ωστόσο εξακολουθούσαν να διατηρούν ένα σεβαστό μέρος της «πίτας».²³⁴ Σε περιπτώσεις όπως της Arsenal, μάλιστα, είχαν αγοράσει την πλειοψηφία των μετοχών. Στην ΕΠΕ της Arsenal, μετοχές είχαν αποκτήσει χειρώνακτες εργάτες, μηχανικοί, ακόμα και ένας χειρουργός. Σε άλλες ομάδες υπάρχουν στοιχεία για αγορά μετοχών από ξυλουργούς, ζυθοποιούς, ράφτες και ιδιωτικούς υπαλλήλους. Γενικότερα, ένα ευρύ φάσμα μελών των εργατικών τάξεων συμμετείχε στις ποδοσφαιρικές ΕΠΕ.

Πάντως, οι περισσότεροι σύλλογοι είχαν συνολικά περισσότερους μετόχους και ιδιοκτήτες προερχόμενους από τη μεσαία τάξη, γεγονός που οφείλεται κυρίως στις σχετικά υψηλές τιμές των μετοχών. Ενδεικτικά, αν και οι περισσότερες ομάδες προσέφεραν μέρος των μετοχών τους στην τιμή της μιας λίρας, σύλλογοι όπως η Sheffield Wednesday και Sheffield United τις τιμολογούσαν όλες στις 5-10 και 10-20 λίρες αντίστοιχα.²³⁵ Συνολικά, ένα ποσοστό που ανερχόταν γύρω στο 20% επί των ιδιοκτητών προερχόταν από τις εργατικές τάξεις.²³⁶

Οι προσπάθειες μεγιστοποίησης των κερδών εντάσσονταν στο γενικότερο επιχειρηματικό ιδεώδες του 19^{ου} αιώνα, ωστόσο η κερδοφορία δεν ήταν εξασφαλισμένη. Αστάθμητοι παράγοντες, λανθασμένοι υπολογισμοί και κακοδιαχείριση οδηγούσαν πολλές φορές σε ζημίες τους συλλόγους.²³⁷ Επίσης, η ίδια η ομοσπονδία είχε επιβάλει πλαφόν 5% στα μερίσματα, μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο τις δυνατότητες πλουτισμού.

Βέβαια, για ορισμένους πιο ρομαντικούς ιδιοκτήτες, η επιτυχημένη και ελκυστική αγωνιστική εικόνα της ομάδας και οι τίτλοι μετρούσαν περισσότερο από το

²³³ Russell, *Football*, ό.π., σ. 42. / Οι ΕΠΕ είναι μετοχικές εταιρίες, στις οποίες κάθε μέτοχος είναι υπεύθυνος για το ποσοστό των μετοχών που κατέχει. Εμπεριέχουν περιθώριο κέρδους μέσω των μερισμάτων, δηλαδή του αντίστοιχου ποσοστού επί των καθαρών κερδών της εταιρίας. Γνώρισαν μεγάλη διάδοση στην Αγγλία, ειδικά από τη δεκαετία του 1870 και μετά. Περισσότερες πληροφορίες στα Burns, *Ευρωπαϊκή*, ό.π., σ. 674-675 και Hill, *British*, ό.π., σ. 181.

²³⁴ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 158.

²³⁵ Mason, *Association*, ό.π., σ. 34-41.

²³⁶ Russell, ό.π., σ. 42.

²³⁷ Mason, ό.π., σ. 46-47, 49.

οικονομικό κομμάτι. Άλλωστε, αρκετοί είχαν επιλέξει την εμπλοκή στο ποδοσφαιρικό στερέωμα αποσκοπώντας στη δόξα της ομάδας τους αλλά φυσικά και τη δική τους. Για παράδειγμα, η μεταμόρφωση της Newton Heath, μιας απλής ομάδας που είχε ιδρυθεί από εργαζόμενους στο σιδηροδρομικό δίκτυο Lancashire-Yorkshire, σε διάσημη Manchester United το 1902, δε θα είχε συντελεστεί χωρίς το όραμα -και φυσικά τα χρήματα- ενός πλούσιου επιχειρηματία της περιοχής, του J. H. Davies.²³⁸

Αντίστοιχα, οι εργάτες ενδιαφέρονταν περισσότερο για την επιβίωση και την ευμάρεια της ομάδας τους, παρά για το κόστος των συνδρομών, των μετοχών και των εισιτηρίων, μιας και η αγάπη τους για την ομάδα υπερέβαινε την αξία των χρημάτων.²³⁹ Αυτή η αγάπη δε θα μπορούσε να εκφράζεται μόνο στο γήπεδο ή στα γραφεία του συλλόγου, τη στιγμή που οι εργάτες ζούσαν για το ποδόσφαιρο.

2.2.1. Το ποδοσφαιρικό δίκτυο: Παμπ, στοιχηματισμός, εφημερίδες

Είδαμε παραπάνω πως η πλειονότητα των μελών των εργατικών στρωμάτων είχε εντάξει το ποδόσφαιρο στη ζωή της σε πολύ μεγάλο βαθμό. Το άθλημα αποτελούσε ένα από τα βασικά θέματα συζήτησης της καθημερινής ζωής και η συζήτηση αυτή στεγαζόταν κατά κύριο λόγο στις παμπ (*pub*).²⁴⁰ Η σχέση των εργατών και των παμπ είχε βαθιές ρίζες στο παρελθόν, καθώς εκεί πραγματοποιούνταν συναντήσεις μελών τοπικών συλλόγων και εργατικών σωματείων, ενώ οι συζητήσεις αφορούσαν εργατικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα.²⁴¹ Τον 19^ο αιώνα, συγκεκριμένα, η παμπ ήταν κυρίως ένα κέντρο κοινωνικής αλληλεπίδρασης αλλά και διασκέδασης για τους εργάτες.²⁴²

Πέραν του ότι αποτελούσε ένα από τα λίγα μέρη όπου οι εργατικές τάξεις θα μπορούσαν να συγχρωτιστούν μεταξύ τους χωρίς έγνοιες και υποχρεώσεις, η παμπ προσέφερε ένα βασικό μέσο διασκέδασης για την εργατική -και όχι μόνο- τάξη: το

²³⁸ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 83-84.

²³⁹ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 282-283.

²⁴⁰ Η *pub* (*public house*) ήταν ένα δημόσιο κέντρο συνάντησης και κατανάλωσης φαγητού και ποτού στην Αγγλία, με την ιστορία της να ξεκινά ήδη από τον Μεσαίωνα. Περισσότερες λεπτομέρειες στα Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 327 και John Garrard, *Democratisation in Britain: Elites, Civil Society and Reform since 1800*, Hampshire, Palgrave, 2002, σ. 157.

²⁴¹ Thompson, ό.π., σ. 306, 322-323.

²⁴² Mason, *Association*, ό.π., σ. 26.

αλκοόλ.²⁴³ Και το αλκοόλ είχε συνδεθεί στενά με τον εργάτη, καθώς λειτουργούσε ως μέσο διαφυγής από τα προβλήματα της καθημερινότητας. Υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν τα σημαντικά ποσά που ξόδευαν οι εργάτες στις παμπ, με την κατανάλωση του αλκοόλ σε εθνικό επίπεδο να φτάνει στο υψηλότερο σημείο της τη δεκαετία του 1870.²⁴⁴

Εκείνα τα χρόνια εντάχθηκε και το ποδόσφαιρο σε αυτό το περιβάλλον. Καταρχάς, οι θαμώνες μιας παμπ πολλές φορές προχωρούσαν στην ίδρυση ενός συλλόγου. Παράλληλα, αρκετοί ιδιοκτήτες προσέφεραν το μαγαζί ή άλλον δικό τους χώρο προς συγκέντρωση ομάδων (π.χ. η Everton και η Newton Heath χρησιμοποιούσαν παμπ ως αποδυτήρια, ώσπου να αποκτήσουν ιδιόκτητες εγκαταστάσεις), ενώ υπάρχουν περιπτώσεις όπου χορηγούσαν χρήματα και προμήθευαν υλικό εξοπλισμό σε αυτές - σημαντική οικονομική βοήθεια από παμπ λάμβαναν οι West Bromwich και Wolves.

Βέβαια, η κυριότερη σύνδεση παμπ και ποδοσφαίρου συνίστατο στη φιλοξενία των θεατών-φιλάθλων, οι οποίοι εντός του μαγαζιού συζητούσαν επί ώρες για κάθε παράμετρο του αθλήματος, έχοντας ως απαραίτητο συνοδευτικό κάποιο ποτό.²⁴⁵ Το όλο σκηνικό φαίνεται γνώριμο, πόσο μάλλον όταν προστίθεται σε αυτό ένα ακόμα στοιχείο που θεωρείται άρρηκτα συνδεδεμένο με το ποδόσφαιρο στην εποχή μας: ο στοιχηματισμός.

Η συζήτηση των εργατών περί ποδοσφαίρου περιείχε και τα προγνωστικά για τους αγώνες. Οι άνθρωποι έβαζαν ποικίλα στοιχήματα για το καθετί από αιώνες.²⁴⁶ Έτσι και στην Αγγλία, η διασκέδαση και ο αθλητισμός έγιναν επίσης αντικείμενα τυχερών παιχνιδιών. Ωστόσο, ο στοιχηματισμός της μεσαιωνικής και πρώιμης νεότερης εποχής αποτελούσε σχεδόν μονοπώλιο των οικονομικά ισχυρότερων, οι οποίοι οργάνωναν και επέβλεπαν τις διαδικασίες πονταρίσματος αλλά και τους αγώνες, όπως τις ιπποδρομίες ή τις κοκορομαχίες. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι αρχές εξέδωσαν απαγορεύσεις για αρκετές δραστηριότητες που προσφέρονταν για στοιχήματα, όπως τις προαναφερθείσες κοκορομαχίες, ενώ έκλεισαν και τα

²⁴³ Cunningham, "Leisure", ό.π., τ. 2, σ. 315.

²⁴⁴ Golby, Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 116-119, 121, 124-125.

²⁴⁵ Mason, *Association*, ό.π., σ. 27, 42, 175-179. / Σύμφωνα με τον Mason, αρκετοί πολέμιοι του αθλήματος ή/και του αλκοόλ θέλησαν να συνδέσουν αυτά τα δύο με τα υψηλά ποσοστά μέθης των εργατών, ωστόσο οι πηγές δεν τους επιβεβαιώνουν.

²⁴⁶ Johan Huizinga, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1989, σ. 84-85.

καταστήματα που φιλοξενούσαν τους παίκτες (*betting shops*).²⁴⁷ Όμως, η άνοδος του αθλητισμού και ειδικά του ποδοσφαίρου θα τόνωναν εκ νέου τον στοιχηματισμό.²⁴⁸

Το νέο ρεύμα πονταρίσματος στα προγνωστικά ποδοσφαιρικών αγώνων δε συγκίνησε τους νομοθέτες, οι οποίοι εξακολουθούσαν να εναντιώνονται στους παίκτες. Υποστήριζαν πως ο στοιχηματισμός δεν αποτελούσε ηθική δραστηριότητα, καθώς μπορεί να αποτελούσε προϊόν διαφθοράς («στησίματος» αποτελεσμάτων), και πως ευνοούσε τον εύκολο και άκοπο πλουτισμό. Ενδεχομένως υπήρχε και μια ταξική χροιά στα επιχειρήματα αυτά, καθώς οι περισσότεροι παίκτες ήταν μέλη των εργατικών στρωμάτων.

Οι εργάτες, από τις δεκαετίες 1880-1890 και εξής, έπαιζαν μεγάλα ποσά σε σταθερή βάση. Ενώ τα στοιχεία δεν εμβαθύνουν σε ατομικό επίπεδο, η εθιστική φύση της δραστηριότητας είναι αρκετά πιθανό να παρέσυρε ορισμένους σε υπέρμετρα πονταρίσματα και αντίστοιχα μεγάλες χρηματικές απώλειες, οι οποίες επιβάρυναν ανυπολόγιστα τον οικογενειακό προϋπολογισμό. Σημαντικοί παράγοντες για την ευρύτατη διάδοση του στοιχηματισμού ήταν ο θεσμός του «πληροφοριοδότη» (*tipster*), ο οποίος προμήθευε σε παίκτες υποτιθέμενα σίγουρα πονταρίσματα με το αζημίωτο, και η εμφάνιση του νέου τρόπου παιχνιδιού, δηλαδή του -γνωστού και σήμερα- «κουπονιού» (*football-coupon betting system*).²⁴⁹

Η εφεύρεση και εξάπλωση του κουπονιού πιστώνεται στις αθλητικές εφημερίδες, ένα ακόμα κομμάτι του πολυσχιδούς ποδοσφαιρικού δικτύου. Οι αθλητικές, όπως και οι υπόλοιπες εφημερίδες, όφειλαν την εκτεταμένη κυκλοφορία τους στην άνοδο του αλφαριθμητισμού που σημειώθηκε στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα. Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα κυκλοφορούσαν εφημερίδες που απευθύνονταν στην εργατική τάξη.²⁵⁰ Επιπροσθέτως, το νεοσύστατο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα συμπεριλάμβανε τα εργατικά στρώματα από το 1870 και μετά. Έτσι, οι εφημερίδες κατέληξαν να βασίζονται στους εργάτες, οι οποίοι αποτελούσαν πια ένα μεγάλο μέρος του αναγνωστικού κοινού.²⁵¹

²⁴⁷ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 25-26, 44.

²⁴⁸ Golby, Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 170-172.

²⁴⁹ Mason, *Association*, ό.π., σ. 179-182, 185. / Το κουπόνι περιλαμβάνει μια λίστα αγώνων με πληθώρα στοιχηματικών επιλογών, στην οποία ο παίκτης συμπληρώνει τα προγνωστικά που επιθυμεί. Έπειτα, το καταθέτει στον υπεύθυνο μαζί με το ποσό του στοιχήματός του.

²⁵⁰ Garrard, *Democratisation*, ό.π., σ. 158-159.

²⁵¹ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 59-60, 63-64.

Οι πρώτες εφημερίδες φιλοξενούσαν σύντομες αναφορές στον αθλητισμό. Αντίστοιχα, οι αθλητικές εφημερίδες αντιμετώπιζαν επιφυλακτικά το ποδόσφαιρο κατά τα πρώτα χρόνια του στο προσκήνιο. Όμως, μόλις έγινε αντιληπτή η δυναμική του, η ειδησεογραφική κάλυψη αυξήθηκε κατακόρυφα, με την εφημερίδα να περιέχει αποτελέσματα αγώνων, αναλύσεις τακτικών, προγνωστικά και φυσικά το περιζήτητο κουπόνι.²⁵²

Η δεκαετία του 1880 στάθηκε καθοριστική και για τις αθλητικές εφημερίδες. Με τους εργάτες να εξακολουθούν να διαβάζουν χιλιάδες φύλλα καθημερινά, οι πωλήσεις σημείωναν σταθερή αύξηση. Η ζήτηση για ποδοσφαιρική ενημέρωση στον τύπο έφτασε σε τέτοιο σημείο, ώστε τελικά εκδόθηκαν εξειδικευμένες ποδοσφαιρικές εφημερίδες. Το διασημότερο ποδοσφαιρικό έντυπο ήταν τα «Αθλητικά Νέα» (*Athletic News*). Αν και είχε ξεκινήσει ως γενική αθλητική εφημερίδα, σύντομα προσανατολίστηκε σχεδόν αποκλειστικά προς το ποδόσφαιρο.

Συνοψίζοντας, οι εργάτες ήταν πανταχού παρόντες εντός του ποδοσφαιρικού πλέγματος που είχε απλωθεί στην Αγγλία. Έπαιζαν, παρακολουθούσαν, χρηματοδοτούσαν. Συζητούσαν, πόνταραν, διάβαζαν. Ο Walvin δικαίως χαρακτηρίζει την τεκμηριωμένη άνοδο του εργατικού ποδοσφαίρου ως «αυθόρμητη και δυναμική». Το άθλημα μπορεί να είχε καταστεί αξιосέβαστο για πρώτη φορά από τους μαθητές και τους αποφοίτους των σχολείων, ωστόσο ο απλός κόσμος το μετέτρεψε στον κυρίαρχο των αθλημάτων, μια θέση που δεν απώλεσε έκτοτε.²⁵³

Η κυριαρχία αυτή θα επισφραγιζόταν από την ίδια τη βασιλική οικογένεια της Αγγλίας, μέσω του Εδουάρδου Ζ', ο οποίος το 1901 θα γινόταν επίσημα Υποστηρικτής (*Patron*) της FA –με ανάλογο αίτημα να έχει απορριφθεί το 1882.²⁵⁴ Επιπλέον, το 1914, ο βασιλιάς θα έβλεπε για πρώτη φορά τον τελικό του FA Cup και θα παρέδιδε το τρόπαιο στον αρχηγό της νικήτριας ομάδας.²⁵⁵ Αναμφίβολα, ο βασιλιάς δε θα δόξαζε με την παρουσία του οποιοδήποτε άθλημα. Επρόκειτο για μια καίρια ανάγνωση της κατάστασης που επικρατούσε στην Αγγλία.²⁵⁶ Οι εργάτες «ανάγκασαν» ολόκληρη τη χώρα να γνωριστεί με το ποδόσφαιρο, το οποίο πλέον είχε

²⁵² Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 63-64.

²⁵³ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 30, 46, 67.

²⁵⁴ Butler, *The Official*, ό.π., σ. 52.

²⁵⁵ Mason, *Association*, ό.π., σ. 240.

²⁵⁶ Russell, *Football*, ό.π., σ. 74.

αποκτήσει πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις.²⁵⁷ Ως εκ τούτου, σε αυτούς τους δύο τομείς θα στρέψουμε τώρα το βλέμμα μας, αναζητώντας τους λόγους για τους οποίους τα εργατικά στρώματα αγκάλιασαν τόσο θερμά το ποδόσφαιρο.

²⁵⁷ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 76.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ταξική διάσταση του ποδοσφαίρου

3.1. Κοινωνικός μετασχηματισμός και πολιτικές αναταραχές

Είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο ότι η αγγλική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα βρέθηκε σε μια φάση προοδευτικού μετασχηματισμού από το σύστημα των νομοκατεστημένων τάξεων, στο ταξικό -με την κλασική έννοια του όρου- σύστημα. Οι κοινωνικές βαθμίδες της αριστοκρατίας, των μεσαίων και των κατώτερων στρωμάτων επαναπροσδιορίστηκαν ως ανώτατη, αστική/μεσαία και εργατική τάξη, λόγω των αλλαγών που επέφερε η Βιομηχανική Επανάσταση. Οι κοινωνικές αλλαγές δεν ολοκληρώθηκαν εν μία νυκτί, όμως αναντίρρητα ανήκουν στο ευρύ φάσμα συνεπειών της Βιομηχανικής Επανάστασης.²⁵⁸ Για να διευκολυνθούμε στην ανάλυσή μας, θα ασχοληθούμε ξεχωριστά με το πρώτο και το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.

Οι κοινωνικοπολιτικές αναταραχές που βίωσε η Αγγλία ήταν αποτέλεσμα ταξικής αντιπαράθεσης, η οποία οφειλόταν σε διαφορετικές ιδεολογίες, διαφορετικές επιδιώξεις και αμοιβαία καχυποψία. Κάθε τάξη λειτουργούσε αυτόνομα, αποσκοπώντας σε ίδια οφέλη. Η αριστοκρατία και η αστική τάξη, παρουσιάζοντας μια σύγκλιση στις απόψεις τους, στοχοποίησαν την εργατική τάξη, η οποία υπέφερε ιδιαίτερα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, λόγω της εργασιακής εκμετάλλευσης και της πολιτικής καταπίεσης. Ως αποτέλεσμα, η επιλογή της συσπείρωσης φάνταζε ως μονόδρομος, παρά το πλήθος των εσωτερικών διαφορών μεταξύ των εργατών. Ως τότε, οι προϋπάρχουσες εργατικές δομές και πολιτικές θεωρίες δεν είχαν ταξική χροιά.²⁵⁹ Γι' αυτό και ο E. P. Thompson τοποθέτησε περί το 1830 τον «σχηματισμό της εργατικής τάξης».²⁶⁰

Οι κεφαλαιούχοι εργοδότες είχαν ξεκάθαρα εξουσιαστικό ρόλο πάνω στους εργάτες. Η ανάδυση αυτού του διπόλου αποτελούσε έκφραση δύο αντίθετων θεωριών: ένα κοινωνικό σύνολο έπρεπε να βασίζεται στον ανταγωνισμό ή την αλληλεγγύη; Από την αρχή του αιώνα, αναμφίβολα επικρατούσε η θεωρία περί ανταγωνισμού. Το ΑΕΠ

²⁵⁸ Foster, *Class*, ό.π., σ. 9, 13, 18.

²⁵⁹ Cole, *A short*, ό.π., σ. 3-4.

²⁶⁰ Thompson, *The making*, ό.π., σ. 189-191, 194, 198-199.

(Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν) αυξανόταν με αλματώδεις ρυθμούς, ωστόσο δε διαμοιραζόταν ισόποσα μεταξύ των τάξεων.²⁶¹ Επιπλέον, οι ενδογενείς κρίσεις του καπιταλιστικού συστήματος έπλητταν ανελέητα τα εργατικά στρώματα. Οι εργάτες, μην μπορώντας να αντιμετωπίσουν τις αρνητικές συνέπειες των κρίσεων (μείωση αμοιβών, φτώχεια, ανεργία), κατηγορούσαν τους απαθείς εργοδότες τους και την πολιτική ηγεσία.²⁶²

Το Εργατικό Κίνημα (*Labour Movement*) εισερχόταν σε μια νέα εποχή.²⁶³ Οι εργάτες εκείνη την εποχή, δυσφορούσαν κυρίως απέναντι στον «Νόμο περί Φτωχών» (*Poor Law*) του 1834.²⁶⁴ Παράλληλα, αναδύοταν το πρωτοποριακό ιδεολογικό ρεύμα του σοσιαλισμού, με βασικό στόχο τη βελτίωση της ζωής των κατώτερων στρωμάτων. Βασικοί εκφραστές των -καινοτόμων για την εποχή- ιδεών ήταν ο Robert Owen, ο οποίος επιδίωξε ανεπιτυχώς να μετριάσει τις επιπτώσεις των «Νόμων περί Σιτηρών» (*Corn Laws*)²⁶⁵ στη ζωή των εργατών,²⁶⁶ και οι Χαρτιστές (*Chartists*), οι οποίοι είχαν απογοητευθεί από τις μεταρρυθμίσεις του 1832 (*Reform Act*).²⁶⁷ Οι Χαρτιστές διατύπωσαν -εξίσου ανεπιτυχώς με τον Owen- τα αιτήματά τους το 1838 και ουσιαστικά διαλύθηκαν το 1848.²⁶⁸ Μέχρι τότε, λοιπόν, εργατικές-σοσιαλιστικές κινητοποιήσεις διατάρασσαν συχνά την κοινωνική ηρεμία της Αγγλίας.²⁶⁹

²⁶¹ Thompson, *The making*, ό.π., σ. 202, 206, 314.

²⁶² Foster, *Class*, ό.π., σ. 19-21.

²⁶³ Cole, *A short*, ό.π., σ. 4-5. / Παρόλο που δεν είχε αποκτήσει αυτή την επωνυμία ακόμα, το Εργατικό Κίνημα θεωρείται πως περιλαμβάνει όλες τις εργατικές κινητοποιήσεις, πριν και μετά από τη Βιομηχανική Επανάσταση.

²⁶⁴ Ο *Poor Law* ήταν ένας νόμος που αποσκοπούσε στη γενική μείωση της φτώχειας, όμως ουσιαστικά ελάφρυνε απλώς τη μεσαία τάξη από τη φορολογία που προοριζόταν προς ανακούφιση των αναξιοπαθούντων. Γι' αυτόν τον λόγο οι εργατικές τάξεις και οι απολύτως ενδεείς ήταν κάθετα εναντίον του. Πληροφορίες από το Hill, *British*, ό.π., σ. 261, 263 και David Harris Willson, Stuart E. Prall, *A history of England*, New York, Holt, Rinehart, and Winston, 1984, σ. 494-495.

²⁶⁵ Οι «Νόμοι περί Σιτηρών» (*Corn Laws*) ήταν μια σειρά νόμων, οι οποίοι είχαν ανεβάσει την τιμή των εισαγόμενων σιτηρών μέσω επιβολής δασμών, σε μια προσπάθεια τόνωσης της εγχώριας παραγωγής και κατανάλωσης. Η συνέπεια της ανόδου της τιμής του ψωμιού -βασικής τροφής των εργατών- προκάλεσε αντιδράσεις. Περισσότερα στο Cole, Postgate, *The common*, ό.π., σ. 208-209.

²⁶⁶ Cole, ό.π., σ. 75-76, 84-85. Για τον Owen γράφουν και οι Ashton, *Η Βιομηχανική*, ό.π., σ. 157 και Thompson, ό.π., σ. 711-712.

²⁶⁷ Η *Reform Act* του 1832 ήταν η πρώτη μεγάλη μεταρρύθμιση του αγγλικού εκλογικού συστήματος. Αναδιαμορφώθηκαν εκλογικές περιφέρειες και το εκλογικό σώμα αυξήθηκε για να συμπεριλάβει μέλη της μεσαίας τάξης. Ωστόσο, ένα μεγάλο μέρος της, όπως και η πλειονότητα της εργατικής, δεν ικανοποιήθηκαν πλήρως. Πληροφορίες από το Hill, *British*, ό.π., σ. 291 και John Thorn, *A history of England*, London, Ernest Benn, 1961, σ. 467-469. Βλ. και Παράρτημα, εικόνα 6, σ. 89.

²⁶⁸ Cole, *A short*, ό.π., σ. 94, 98-99, 118-119.

²⁶⁹ G. D. H. Cole, *A History of Socialist Thought: Volume I. Socialist Thought: The Forerunners, 1789-1850*, London, Macmillan & Co, 1953, σ. 3-4, 8-9, 25, 35, 86. / Περί σοσιαλισμού, περισσότερα στα Cole, *A short*, ό.π., σ. 7 και Burms, *Ευρωπαϊκή*, ό.π., σ. 701.

Το 1848 αποτέλεσε χρονιά-ορόσημο και για δύο ακόμα λόγους. Αρχικά, εκδόθηκε το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* από τον Marx, εγκαινιάζοντας «επισήμως» την ιδεολογική συζήτηση περί ταξικής πάλης.²⁷⁰ Αμέσως μετά, ξέσπασε ένα τεράστιο επαναστατικό κύμα σχεδόν σε ολόκληρη την Ευρώπη –όχι όμως στην Αγγλία.²⁷¹ Η αποτυχία του επαναπροσδιόρισε τον σοσιαλισμό από μια κοινωνικοοικονομική θεωρία που απέβλεπε στην αλλαγή του καπιταλιστικού συστήματος σε ένα πολιτικό κίνημα.²⁷² Η νέα εποχή ονομάστηκε «Νέος Βιομηχανισμός» (*New Industrialism*).²⁷³

Στο νέο πλαίσιο, όσοι αντιτίθεντο στην πολιτική κατεύθυνση της χώρας ή όσοι επιθυμούσαν να αλλάξουν τη δική τους κοινωνική θέση, προσπαθούσαν να επιτύχουν τους σκοπούς τους μέσω μεταρρυθμίσεων. Έτσι, το πολιτικό κλίμα ηρέμησε γενικότερα. Σε αυτό συνέβαλαν σημαντικά οι δύο νέες σημαντικές μεταρρυθμίσεις (*Reform Acts* 1867, 1884)²⁷⁴ αλλά και η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, χάρη στην οικονομική ανάπτυξη της λεγόμενης δεύτερης Βιομηχανικής Επανάστασης.²⁷⁵ Μονάχα προς το τέλος του αιώνα, η ύφεση συσπείρωσε εκ νέου τους σοσιαλιστές και συνέβαλε στη δημιουργία του Εργατικού Κόμματος (*Labour Party*).²⁷⁶

Ανακεφαλαιώνοντας, το πρώτο μισό του αιώνα σηματοδεύτηκε από έντονες κοινωνικοπολιτικές αναταραχές. Η εργατική τάξη, αποκτώντας αυτοσυνειδησία και υιοθετώντας σοσιαλιστικές ιδέες, επεδίωξε τη βελτίωση της ζωής της και την αλλαγή του καπιταλιστικού συστήματος. Στο δεύτερο μισό, τα πράγματα εν πολλοίς ηρέμησαν. Όλες οι τάξεις, έχοντας ξεπεράσει την αβεβαιότητα και την ανασφάλεια των προηγούμενων ετών, συνειδητοποίησαν πως το καίριο ερώτημα για το μέλλον ήταν η επιλογή ανάμεσα στην επιβίωση της κοινωνίας ή την ολομέτωπη σύγκρουση. Η ταξική συμβίωση προκρίθηκε, μέσω της αποδοχής των θεσμών, και αμοιβαίων συμβιβασμών. Πάντως, δεν έλειψε ούτε η πατερναλιστική στάση των ανώτερων

²⁷⁰ Cole, *A History*, ό.π., σ. 247-248.

²⁷¹ Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π., σ. 26-27.

²⁷² Cole, ό.π., σ. 308.

²⁷³ Cole, *A short*, ό.π., σ. 121, 144-147.

²⁷⁴ Οι *Reform Acts* του 1867 και του 1884 ήταν η ουσιαστική συνέχεια της μεταρρύθμισης του 1832. Πραγματοποιήθηκε ξανά εκλογική αναδιάρθρωση και το εκλογικό σώμα αυξήθηκε επίσης περαιτέρω, αυτή τη φορά περιλαμβάνοντας και μέλη της εργατικής τάξης. Ο εκδημοκρατισμός προχωρούσε και η Αγγλία πλησίαζε ολοένα και περισσότερο την πλήρη αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Αναλυτικότερα στο Burns, *Ευρωπαϊκή*, ό.π., σ. 596-597, 765, Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών*, ό.π., σ. 139 και Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, σ. 160.

²⁷⁵ Cole, Postgate, *The common*, ό.π., σ. 350-352.

²⁷⁶ Hobsbawm, *Industry*, ό.π., σ. 103-104, 106, 108.

τάξεων προς την εργατική, ούτε η συνεχής προσπάθεια των εργατών να προβάλουν τα δικαιώματά τους για καλύτερη ζωή.²⁷⁷

Είναι προφανές πως ούτε οι επιρροές του παλιού κοινωνικού συστήματος εξαφανίστηκαν μονομιάς, ούτε οι τάξεις αποκρυσταλλώθηκαν αμέσως.²⁷⁸ Στο μεταίχμιο της κοινωνικής μετατροπής φάνηκε πως οι ανώτερες τάξεις δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στο παρόν με αντιλήψεις του παρελθόντος. Η εργατική τάξη είχε γίνει ένα πιεστικό πρόβλημα, το οποίο οι άρχουσες τάξεις έπρεπε να αντιμετωπίσουν.²⁷⁹ Με προσεκτικές κινήσεις, επέλεξαν σταδιακές παραχωρήσεις και συμβιβασμούς, ευελπιστώντας να μην αμφισβητηθεί εκ νέου η υπεροχή τους.²⁸⁰ Οι αναμνήσεις των επαναστάσεων του 1848 ήταν νωπές και η εργατική τάξη δεν έπρεπε να έχει την ευκαιρία να προβεί σε παρόμοιες κινήσεις.²⁸¹

Επίσης, ο αναπόφευκτος εκδημοκρατισμός, δηλαδή η διεύρυνση της εκλογικής βάσης προς τον λαό, τρόμαξε τις άρχουσες τάξεις. Έτσι, αποφάσισαν να προχωρήσουν στη χειραγώγηση των μαζών.²⁸² Η επιθυμία των ανώτερων τάξεων να τιθασεύσουν τις κατώτερες, αποσκοπώντας στην κοινωνική σταθερότητα, αποτυπώνεται στον όρο «κοινωνικός έλεγχος» (*social control*). Ο έλεγχος μπορεί να πάρει πολιτικές, κοινωνικές ή ψυχολογικές μορφές.²⁸³ Υπό αυτό το πρίσμα θα εστιάσουμε ξανά στο ποδόσφαιρο, αναζητώντας ένα από τα αίτια της «εξέλιξής του σε προλεταριακό άθλημα», όπως έγραψε ο Hobsbawm.²⁸⁴

3.2. Το ποδόσφαιρο ως μέσο κοινωνικού ελέγχου

Στο υποκεφάλαιο 1.3. είδαμε πως οι εξελίξεις στην εκπαίδευση κατά τον 19^ο αιώνα δημιούργησαν συνθήκες ιδανικές για την άνοδο του ποδοσφαίρου στην Αγγλία. Αρχικά, το ρεύμα του «μυώδους Χριστιανισμού» εμφανίστηκε στα ιδιωτικά σχολεία, κυρίως με πρωτοβουλία των διδασκόντων.²⁸⁵ Έπειτα, οι μαθητές αλλά και οι γονείς τους ζητούσαν περισσότερες ώρες αθλητικής δραστηριότητας στο σχολικό

²⁷⁷ Perkin, *The origins*, ό.π., σ. 342-346.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 219-221.

²⁷⁹ Bayly, *The birth*, ό.π., σ. 172.

²⁸⁰ Foster, *Class*, ό.π., σ. 32, 39-40, 179, 201.

²⁸¹ Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π., σ. 49, 154, 237-238.

²⁸² Στο ίδιο, σ. 137, 193, 141.

²⁸³ Jones, *Languages*, ό.π., σ. 79-84.

²⁸⁴ Hobsbawm, "The Formation", ό.π., σ. 185-186.

²⁸⁵ Golby, Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 166-167.

πρόγραμμα. Τελικά, το ποδόσφαιρο εντάχθηκε στο πλαίσιο μιας ευρύτερης «αθλητικής επανάστασης» (*sport revolution*),²⁸⁶ που θα συμπεριλάμβανε και το κρίκετ, το τένις και το γκολφ.²⁸⁷ Συνολικά, ο αθλητισμός αντιμετωπιζόταν πια ως ένα εργαλείο διαμόρφωσης σώματος αλλά και χαρακτήρα.

Η ηθική διάπλαση του ανθρώπου ήταν ένα ζήτημα που απασχόλησε έντονα τη Βικτωριανή Αγγλία. Δεν είναι τυχαίο που κυρίαρχη έννοια στο λεξιλόγιο της εποχής ήταν η ευυποληψία (*respectability*). Ο όρος διατυπώθηκε από τη μεσαία τάξη και εξέφραζε την αξία της εργασίας παράλληλα με την υπακοή, την πειθαρχία και την ολιγάρκεια σε μια ευρεία, καθολική αρετή.²⁸⁸ Συνεπώς, εφόσον οι αστοί θεωρούσαν εαυτούς ευυπόληπτους *de facto*, έπρεπε να αναλάβουν τη μύηση των παιδευτών, δηλαδή των εργατών.

Η διαπαιδαγώγηση των εργατών από τη μεσαία τάξη ήταν μια παλαιά πρακτική.²⁸⁹ Από την αρχή του 19^{ου} αιώνα, η μεσαία τάξη, σε μια προσπάθεια «εφεύρεσης του εαυτού της», είχε στραφεί σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό προς τη θρησκευτικότητα, η οποία αποτελούσε συστατικό στοιχείο της ζωής της ήδη από τα προβιομηχανικά χρόνια. Όμως, στο νέο αστικό περιβάλλον θα της προσέδιδε την τάση να επιθυμεί τον καθορισμό της ζωής των άλλων.²⁹⁰

Επίσης, η εκκλησία δίδασκε ανέκαθεν στους φτωχούς την κοινωνική υπακοή.²⁹¹ Πιο συγκεκριμένα, κατά τη Βιομηχανική Επανάσταση, βιομήχανοι καλούσαν μέλη της Εκκλησίας των Μεθοδιστών (*Methodism*) στα εργοστάσιά τους. Οι Μεθοδιστές κήρυτταν στους εργάτες περί πειθαρχίας και συνέπειας, καθώς επικρατούσε η άποψη πως οι εργάτες δεν μπορούσαν ή/και δεν έπρεπε να αναζητήσουν μόνοι τους τη μόρφωση και την ηθική διαπαιδαγώγηση.²⁹²

²⁸⁶ Cunningham, “Leisure”, ό.π., σ. 297.

²⁸⁷ Lunt, *History*, ό.π., σ. 747.

²⁸⁸ Η *respectability* είναι βασικός όρος της εποχής, με συνεχείς βιβλιογραφικές αναφορές αντίστοιχα. Πληροφορίες αντλήθηκαν από τα Bedarida, *A social*, ό.π., σ. 53-54, Golby, Purdue, ό.π., σ. 185-186, Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π., σ. 327, 338-339 και Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 36.

²⁸⁹ Morris, *Class*, ό.π., σ. 60.

²⁹⁰ Morris, “Clubs”, ό.π., σ. 409-410.

²⁹¹ J. C. D. Clark, *English society, 1660-1832: religion, ideology and politics during the ancien regime*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, σ. 483.

²⁹² Thompson, *The making*, ό.π., σ. 358-361, 375, 391, 401-402, 738. Περισσότερες λεπτομέρειες στα Bedarida, *A social*, ό.π., σ. 85-87, 90-91 και Foster, *Class*, ό.π., σ. 24. / Ο Μεθοδισμός (*Methodism*) είναι ένα δόγμα του Προτεσταντισμού (*Protestantism*), που ιδρύθηκε στην Αγγλία τον 18^ο αιώνα.

Γενικότερα, οι αστοί μέσω της αξίας της ευποληψίας προσπαθούσαν να αποκτήσουν τη δική τους ταυτότητα αλλά και να θέσουν κανόνες για κάθε πλευρά της ζωής, από τον εργασιακό χώρο ως την οικιακή συμπεριφορά. Στους εργάτες προέβαλλαν την επιθυμία τους να τους «σώσουν» από την αμάθεια και την ανυποληψία.²⁹³

Ενώ δεν υπήρχε οργανωμένο σχέδιο διάσπασης της εργατικής τάξης, οι αστοί προέκριναν το πρότυπο του αξιοσέβαστου εργάτη, συμβάλλοντας στη δημιουργία της «αριστοκρατίας των εργατών» (*labour aristocracy*).²⁹⁴ Πράγματι, την περίοδο 1830-1870 ένα μεγάλο μέρος των εργατών ενστερνίζεται την έννοια της ευποληψίας. Οι εργάτες -και ιδίως οι τεχνίτες- είχαν και αυτοί μια πρότερη σχέση με την έννοια από την προβιομηχανική εποχή, επιθυμώντας να αποδεικνύουν την αξία τους μέσω της εργασίας (τύπος εργασίας, ύψος αμοιβής κλπ.). Έτσι, αναπόφευκτα αναπαράχθηκαν εκ νέου ορισμένες εσωτερικές διακρίσεις, όπως η περιφρόνηση των εργατών από τους τεχνίτες.²⁹⁵

Παράλληλα με την κοινωνική συμπεριφορά, όμως, οι αστοί θέλησαν να καθορίσουν και τις δραστηριότητες τηςσχόλης των εργατών. Ακόμα και σε αυτές υπήρξε ποιοτική διάκριση (*rough/respectable*). Κάθε έκφραση σκνηρίας κατακρινόταν, γι' αυτό και έπρεπε να βρεθούν δημιουργικές απασχολήσεις. Επίσης, η εκκλησία επόπτευε τησχόλη, προτάσσοντας την εγκράτεια, την αυτοσυγκράτηση και την αγνή φύση της δραστηριότητας. Εξάλλου, αποκλειστικός σκοπός της διασκέδασης ήταν η αναψυχή (*recreation*), η οποία θα έστελνε εκ νέου τον άνθρωπο στην εργασία του.²⁹⁶

Ως αποτέλεσμα, βάσει αυτών των αντιλήψεων, το ποδόσφαιρο προσφερόταν στην κοινωνία ως ένα μάθημα ιεραρχίας, ήθους και ευγενούς άμιλλας.²⁹⁷ Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονταν ιδρύσεις συλλόγων από βιομηχάνους, όπως αυτή της Thames Ironworks το 1895, με σκοπό την παγίωση της πειθαρχίας, την ελεγχόμενη

²⁹³ Thompson, *The rise*, σ. 89, 256-257.

²⁹⁴ Η «εργατική αριστοκρατία» (*labour aristocracy*) απαρτιζόταν κυρίως από τεχνίτες, οι οποίοι ήταν ξεκάθαρα προνομιούχοι έναντι των υπολοίπων εργατικών τάξεων. Αν και αποτελούσε ποσοστό μικρότερο του 15% των εργατών, συχνά αναλάμβανε τον ρόλο του εκπροσώπου σύσσωμης της εργατικής τάξης. Ο όρος αναλύεται στα Bedarida, *A social*, ό.π., σ. 61, Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π., σ. 339-341, Hobsbawm, "The Formation", ό.π., σ. 183 και Perkin, *The origins*, ό.π., σ. 143-144.

²⁹⁵ Thompson, ό.π. σ. 198-199, 203.

²⁹⁶ Cunningham, "Leisure", ό.π., σ. 295-296. / Ο όρος «εκκλησία» αναφέρεται κυρίως στην επίσημη Αγγλικανική Εκκλησία αλλά και στα υπόλοιπα προτεσταντικά δόγματα.

²⁹⁷ Mason, *Association*, ό.π., σ. 225-229.

διασκέδαση των εργατών αλλά και τη διατήρηση της φυσικής τους κατάστασης.²⁹⁸ Με αντίστοιχους στόχους δημιουργήθηκαν και εκκλησιαστικές ενοριακές ομάδες.²⁹⁹ Όπως γίνεται αντιληπτό, η ταξική διάσταση τηςσχόλης είχε καίριο ρόλο. Οι αρχές την εργαλειοποίησαν στοχεύοντας στην κοινωνική σταθερότητα, με κλασικό παράδειγμα τον τελικό του FA Cup, ένα γεγονός το οποίο απολάμβανε εθνικής αναγνώρισης. Όπως είδαμε και προηγουμένως, η ανώτατη εξουσία εκπροσωπήθηκε από τον βασιλιά σε ένα κατεξοχήν λαϊκό δρώμενο.³⁰⁰

Η «τελετουργία» του ποδοσφαιρικού αγώνα αποτελούσε ένα μαζικό θέαμα με εξίσου μαζική επιρροή. Δεν είναι τυχαίο πως η εναλλακτική αγγλική λέξη για το ποδόσφαιρο σημαίνει κοινωνική τελετή (*social ceremony* < *soccer* αντί *football*).³⁰¹ Επομένως, οι αρχές χρησιμοποίησαν το άθλημα για να περάσουν τα δικά τους μηνύματα, εκμεταλλευόμενες την ψυχολογία του πλήθους.³⁰² Νεότερες έρευνες απέδειξαν τον λειτουργισμό (*functionalism*) του ποδοσφαίρου και του αθλητισμού στην ιστορία εν γένει.³⁰³ Άλλωστε, η έκφραση περί ικανοποίησης και ελέγχου του κοινού αισθήματος με «άρτον και θεάματα» (*panem et circences*) προέρχεται από τη ρωμαϊκή εποχή.³⁰⁴

Συνοπτικά, μπορεί να υποστηριχθεί πως το ποδόσφαιρο αποτέλεσε ένα μέρος του κοινωνικού ελέγχου που ασκείτο στη Βικτωριανή Αγγλία.³⁰⁵ Φαίνεται πως ήταν ένα ακόμα μέσο επιβολής των αρχουσών τάξεων επί των εργατών, έστω και αν κάποιες φορές συνέβαινε ασυνείδητα, λειτουργώντας ως συνέπεια και όχι συνιστώντας κίνητρο (π.χ. συμμετοχή μικροαστών σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες).

Ορισμένα στοιχεία μιλούν για την επιτυχία του συγκεκριμένου τρόπου ελέγχου της εργατικής τάξης, με παραδείγματα περί μείωσης εγκληματικότητας κλπ.³⁰⁶ Ωστόσο,

²⁹⁸ Alex Perry, "Victorian Sport, Playing by the rules" (last updated: 17/02/2011), http://www.bbc.co.uk/history/british/victorians/sport_01.shtml (τ.π. 28/9/2018). / Η Thames Ironworks μετονομάστηκε σε West Ham United το 1900.

²⁹⁹ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 18, 56-57. / Η Aston Villa, η Blackpool, η Birmingham και η Fulham είναι λίγες μόνο από τις ομάδες που είχαν σχέση με κάποιον εκκλησιαστικό παράγοντα.

³⁰⁰ Cunningham, "Leisure", ό.π., σ. 319, 322.

³⁰¹ Δέσπος, «Από τις αλάνες», ό.π., σ. 56.

³⁰² Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π., σ. 171-172.

³⁰³ John Hoberman, "Sport and Political Doctrine in a Post-Ideological Age", στο Edelman, Wilson (επιμ.), *The Oxford*, ό.π., σ. 30.

³⁰⁴ Giulianotti, *Football*, ό.π., σ. 15-16.

³⁰⁵ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 68.

³⁰⁶ Baker, "The Making", ό.π., σ. 245.

το όλο σχήμα παρουσιάζεται μονόπλευρα, όπως επισημαίνει η Κουλούρη. Η θέαση του ποδοσφαίρου αποκλειστικά ως εργαλείου στα χέρια των ισχυρών αποκρύπτει την άλλη πλευρά του νομίσματος, δηλαδή την αυτόνομη δράση των εργατών.³⁰⁷ Εκεί θα στρέψουμε την προσοχή μας αμέσως τώρα.

3.3. Το ποδόσφαιρο ως μέσο έκφρασης των εργατών

Ο αθλητισμός είναι διαχρονικά μια μικρογραφία της κοινωνίας.³⁰⁸ Συνεπώς, η ταξική αντιπαράθεση που διείπε την αγγλική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα δε θα μπορούσε να αφήσει τον αθλητισμό ανεπηρέαστο. Παρά τις προσπάθειες για σύγκλιση απόψεων, το ποδόσφαιρο αποτέλεσε ένα ακόμα πεδίο ταξικής διαμάχης.³⁰⁹ Στο παρόν υποκεφάλαιο θα εξετάσουμε κατά πόσον οι εργάτες λειτούργησαν ανεξάρτητα και στάθηκαν απέναντι στον κοινωνικό έλεγχο κατά την ποδοσφαιρική τους ενασχόληση. Σύμφωνα με τον Mason, η βιβλιογραφία που μελετά τη δράση των εργατών βασίζεται σε μικρό αριθμό τεκμηρίων, τα περισσότερα εκ των οποίων αντανακλούν μεσοαστικές απόψεις περί του αθλήματος αλλά και των εργατών.³¹⁰

Καταρχάς, ήδη από εκείνα τα χρόνια ήταν κοινή η παραδοχή σχετικά με τη λαϊκή φύση του αθλήματος. Η επιβίωση στοιχείων από τα προνεωτερικά παρόμοια αγωνίσματα βοήθησε στη γρήγορη εξάπλωσή του στα εργατικά στρώματα. Παρά την «εφεύρεσή» του από αριστοκράτες και αστούς, το ποδόσφαιρο δεν ήταν κτήμα τους.³¹¹ Στη συνέχεια, το ζήτημα του επαγγελματισμού κατέδειξε τον αυθόρμητο χαρακτήρα της εργατικής ποδοσφαιρικής πρωτοβουλίας. Κανένα σύστημα κοινωνικού ελέγχου δε θα επέβαλε τον επαγγελματισμό, πόσο μάλλον θα έπειθε τόσο μεγάλο ποσοστό εργατών να μετατραπεί σε επαγγελματίες παίκτες.³¹²

Η επιθυμία των εργατών να συμπληρώσουν το εισόδημά τους και να ανελιχθούν κοινωνικά περνούσε μέσα από το γήπεδο. Παρόλο που το άθλημα δεν μπορούσε να καταστήσει κάποιον παίκτη πλούσιο, αναμφίβολα βελτίωνε την οικονομική του

³⁰⁷ Κουλούρη, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 41.

³⁰⁸ James H. Frey, D. Stanley Eitzen, *Sport and Society, Annual Review of Sociology, Vol. 17 (1991)*, Annual Reviews, σ. 504.

³⁰⁹ Baker, "The Making", ό.π., σ. 242.

³¹⁰ Mason, *Association*, ό.π., σ. 222-223.

³¹¹ Goldblatt, *The Game*, ό.π., σ. 6.

³¹² Russell, *Football*, ό.π., σ. 46.

κατάσταση.³¹³ Επίσης, ξέρουμε πως οι αμοιβές των ποδοσφαιριστών ήταν υψηλότερες από τις αντίστοιχες των εργατών της βιομηχανικής εποχής, ειδικά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.³¹⁴ Ενδεικτικά, την περίοδο 1890-1910, τη στιγμή που ένας επαγγελματίας ποδοσφαιριστής είχε εβδομαδιαίες απολαβές τρεις ως έξι λίρες, η αμοιβή ενός ανθρακωρύχου, ενός μισθωτού εργάτη εντός εργοστασίου και ενός ξυλουργού δεν ξεπερνούσε τη μία λίρα για το ίδιο διάστημα.

Ως αποτέλεσμα, το κίνητρο να γίνει κάποιος επαγγελματίας ποδοσφαιριστής ήταν τόσο μεγάλο, ώστε οι περισσότεροι εργάτες αψηφούσαν τους πιθανούς κινδύνους που συνόδευαν το επάγγελμα (τραυματισμούς, απότομο τέλος καριέρας, αδυναμία εύρεσης άλλης εργασίας κ.ά.). Για να αναδείξει τη δυσκολία καθιέρωσης στον χώρο, ο Vamplew αναφέρει ως παράδειγμα την αγωνιστική χρονιά 1893-94, κατά την οποία 261 παίκτες υπέγραψαν για πρώτη φορά επαγγελματικά συμβόλαια. Από αυτούς, οι 111 θα έπαιζαν ποδόσφαιρο μόνο εκείνη τη σεζόν.³¹⁵

Όσον αφορά την κοινωνική κινητικότητα, αρχικά ελάχιστοι παίκτες κατάφερναν να ξεπεράσουν τις προκαταλήψεις και να εισέλθουν στη μεσαία τάξη. Ωστόσο, από το τέλος του 19^{ου} αιώνα και έπειτα, ξεκίνησαν σταδιακά να αποκτούν και αυτοί την πολυπόθητη ευποληψία, καθώς μετά το τέλος της καριέρας τους γίνονταν μικροϊδιοκτήτες και καταστηματάρχες.³¹⁶ Από το 1903 και έπειτα, θεσμοθετήθηκε κρατική πρόνοια για παλαίμαχους ποδοσφαιριστές. Έκτοτε, τους επιτρεπόταν βάσει των κανονισμών της FA να συμμετέχουν ελεύθερα σε διοικητικές θέσεις των συλλόγων αλλά και της ίδιας της ομοσπονδίας. Για όλους εκείνους τους ποδοσφαιριστές που είχαν οδηγηθεί στην επαγγελματική και κοινωνική αφάνεια μετά το πέρας της καριέρας τους, η εξέλιξη αυτή αποτελούσε μια ανεκτίμητη δικαίωση.³¹⁷

Ένα ακόμα στοιχείο που επιβεβαιώνει τη συνειδητοποιημένη ποδοσφαιρική δράση των εργατών είναι η αντίστασή τους στους δύο βασικότερους θεσμούς που τους συσχέτιζαν με τον κοινωνικό έλεγχο, δηλαδή την εκκλησία και το εργοστάσιο. Από τη μία πλευρά, η θρησκευτική πίεση ατονούσε. Η εκκλησία δεν προλάβαινε τις

³¹³ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 82-83.

³¹⁴ Mason, *Association*, ό.π., σ. 101-104.

³¹⁵ Vamplew, *Pay up*, σ. 228-229, 231, 233, 236-237. / Σχετικά με το πλαφόν αμοιβής των ποδοσφαιριστών που είχε επιβληθεί από την FA το 1902, πολλές ομάδες το αψηφούσαν και δε δήλωναν το πλήρες ποσό που έδιναν στους παίκτες τους. Έτσι εξηγούνται οι αμοιβές άνω των τεσσάρων λιρών.

³¹⁶ Russell, *Football*, ό.π., σ. 49-50.

³¹⁷ Mason, ό.π., σ. 118-123.

κοινωνικές εξελίξεις, με τους εργάτες να απομακρύνονται από αυτήν.³¹⁸ Τα στοιχεία προσέλευσης μαρτυρούν πως τα ποσοστά τακτικών πιστών ολοένα και έπεφταν, παρά τη διατήρηση της προσωπικής θρησκευτικότητας των ανθρώπων.³¹⁹

Οι προσπάθειες επαναπροσδιορισμού της σχέσης της με τους εργάτες δεν καρποφόρησε, καθώς εκείνοι είχαν αποκτήσει δική τους συνείδηση και βούληση, επηρεασμένη κυρίως από την ταξική θεώρηση των πραγμάτων.³²⁰ Ως αποτέλεσμα, χαρακτηριστικό παράδειγμα στον χώρο του ποδοσφαίρου είναι η επιλογή των εργατών να απομακρυνθούν από τους θρησκευτικούς πάτρωνες των συλλόγων τους, όπως συνέβη στις περιπτώσεις των Bolton και Manchester City. Οι αφορμές απομάκρυνσης ήταν πως οι παίκτες της Bolton (τότε Christ Church FC) δε δέχθηκαν ο εφημέριος να τους επιβάλλει πόσες ώρες θα παρευρίσκονταν στην εκκλησία, ενώ εκείνοι της Manchester City (τότε St' Mark's FC) αρνήθηκαν την εκκλησιαστική επιταγή η τοπική ομάδα να αγωνίζεται μόνο με παίκτες της ενορίας της. Η επιβίωση των συλλόγων μαρτυρά πως οι εκκλησιαστικές χορηγίες αντικαταστάθηκαν επιτυχώς.³²¹ Συνολικά, η πτώση της δημοτικότητας της εκκλησίας άφηνε τους εργάτες περισσότερο ελεύθερους και δυναμικούς.³²²

Παράλληλα, η εργοστασιακή πειθαρχία βρισκόταν και αυτή υπό κρίση. Πιο συγκεκριμένα, προς το τέλος του αιώνα, η πατερναλιστική εργοστασιακή κουλτούρα είχε κλονιστεί ανεπανόρθωτα.³²³ Αυτή η εξέλιξη μας δείχνει την κοινή πορεία που ακολούθησαν η εργοστασιακή και η ποδοσφαιρική ταξική έκφραση των εργατών, καθώς σε αμφότερες σημαντικός ήταν ο ρόλος του συνδικαλισμού. Το συνδικάτο ήταν το κυριότερο όργανο εργατικής αυτοοργάνωσης, διατύπωσης αιτημάτων και διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών εργασίας.³²⁴ Την ίδια ακριβώς λειτουργία επιτέλεσε και στον τομέα του ποδοσφαίρου.

Η πρώτη προσπάθεια δημιουργίας συνδικάτου από επαγγελματίες ποδοσφαιριστές έγινε το 1893, ωστόσο δε στέφθηκε από επιτυχία.³²⁵ Τα επόμενα χρόνια ακολούθησαν μερικές εξίσου αδύναμες προσπάθειες, ωστόσο να ιδρυθεί το 1907 το

³¹⁸ Clark, *English*, ό.π. σ. 481.

³¹⁹ Garrard, *Democratisation*, ό.π., σ. 175.

³²⁰ Perkin, *The origins*, ό.π., σ. 122.

³²¹ Russell, *Football*, ό.π., σ. 16

³²² Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π., σ. 409-410.

³²³ Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών*, ό.π., σ. 262.

³²⁴ Cole, *A short*, ό.π., σ. 6.

³²⁵ Russell, ό.π., σ. 50.

Συνδικάτο Παικτών (*Players' Union*), το οποίο θα αποκτούσε επίσημη αναγνώριση από την FA ένα έτος αργότερα.³²⁶ Παρόλο που αντιμετωπίστηκε με δυσπιστία, λόγω της ιδιαίτερης φύσης του επαγγέλματος των συμμετεχόντων, το συνδικάτο δε διέφερε από οποιαδήποτε άλλη εργατική ένωση. Μάλιστα, είχε να διαπραγματευτεί καίρια ζητήματα, όπως ήταν η διάρκεια της αγωνιστικής περιόδου, το ύψος των μισθών, το μεταγραφικό σύστημα κ.ά.³²⁷

Το αγγλικό ποδοσφαιρικό συνδικάτο ήταν μια εξαίρεση της εποχής, δεδομένου ότι είχε καταφέρει να ξεπεράσει τις δυσκολίες που ταλάνιζαν αντίστοιχες ενώσεις άλλων αθλημάτων, όπως για παράδειγμα τη μεγάλη γεωγραφική απόσταση μεταξύ των μελών, την έλλειψη ταξικής συνείδησης ή τον υπέρμετρο ατομισμό ορισμένων αθλητών. Παρά τις αντιξοότητες, κατάφερε να καθιερωθεί στο εγχώριο ποδοσφαιρικό στερέωμα ως υπολογίσιμος οργανισμός, μιας και η μεγάλη πλειονότητα των επαγγελματιών ποδοσφαιριστών ανήκε στα εργατικά στρώματα, άρα ήταν οικεία με τον θεσμό του συνδικάτου.³²⁸

Ένας ακόμα λόγος για τον οποίο οι εργάτες αγάπησαν -και οι ανώτεροι ανέχθηκαν και υποστήριξαν- το άθλημα αυτή την περίοδο, είναι πως δεν προκαλούσε πολιτικοκοινωνικά προβλήματα, αμφισβητώντας το υπάρχον *status quo*. Οι εργάτες δεν ήταν επαναστατικά στοιχεία πια, μα εξέφραζαν τα αιτήματά τους σε οργανωμένο πλαίσιο, με σεβασμό στους κρατικούς θεσμούς.³²⁹ Επίσης, το χτίσιμο της διαταξικής αλληλεγγύης περνούσε και αυτό μέσα από το γήπεδο.³³⁰ Μπορεί να είχε γίνει χώρος εργατικής πολιτικής έκφρασης, ωστόσο προσέφερε μια πρώτη τάξεως ευκαιρία για συγχρωτισμό μεταξύ των τάξεων. Εκεί, η εργατική τάξη θα ερχόταν σε επαφή με τους μεσοαστούς -κυρίως- χωρίς να υφίσταται διακρίσεις ή έλεγχο.³³¹

Η εργατική τάξη είχε βρει στο ποδόσφαιρο ένα εργαλείο για την επανασύστασή της κατά τη δεκαετία του 1890. Το άθλημα βοήθησε στη συσπείρωσή της μέσω μιας κοινής κουλτούρας με ξεχωριστές συνήθειες και τρόπους διασκέδασης.³³² Πλέον, η εργατική τάξη είχε αποκτήσει κοινά χαρακτηριστικά σε διάφορους τομείς, με το

³²⁶ Butler, *The Official*, ό.π., σ. 43-44.

³²⁷ Siegelbaum, Siegelbaum, "Class", ό.π., σ. 434-435.

³²⁸ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 252-253.

³²⁹ Russell, *Football*, ό.π., σ. 237-238.

³³⁰ David McDonald, "Sport History and the Historical Profession", στο Edelman, Wilson (επιμ.), *The Oxford*, ό.π., σ. 71-72.

³³¹ Siegelbaum, Siegelbaum, ό.π., σ. 437, 439.

³³² Harold Perkin, *The rise*, ό.π., σ. 101, 114.

ποδόσφαιρο να κατέχει ξεχωριστή θέση ανάμεσά τους σε εθνικό επίπεδο.³³³ Ως αποτέλεσμα, οι εργάτες ένιωθαν -και είχαν- πια μια νέα ταυτότητα, η οποία τους προσέδιδε μια νέα ελευθερία.³³⁴

Συνοψίζοντας, μπορεί οι ανώτερες τάξεις να προσπαθούσαν να ελέγξουν τον τρόπο και τον βαθμό ενασχόλησης των εργατών με το ποδόσφαιρο, ωστόσο δεν μπορούσαν να περιορίσουν το αυθόρμητο ποδοσφαιρικό κύμα που σηκώθηκε εξαιτίας τους.³³⁵ Επρόκειτο για ένα κύμα που ούτε οι μετέπειτα ανησυχίες των αρχών περί υπερβολικής απόδοσης σημασίας στο ποδόσφαιρο στάθηκαν ικανές να ανακόψουν.³³⁶

Οι εργάτες έβρισκαν στο ποδόσφαιρο το άθλημα που θα τους προσέφερε χρήματα, δόξα, καλύτερη κοινωνική ένταξη και τελικά μια πανεθνική ταυτότητα που θα χαρακτήριζε την τάξη τους.³³⁷ Όμως, εκτός από το ταξικό-συλλογικό επίπεδο, υπήρχε και το ατομικό, όπου η μονάδα, ο απλός εργάτης, αντιμετώπιζε το ποδόσφαιρο σαν μια διαφυγή από την καθημερινότητά του.³³⁸ Αυτή την αντιμετώπιση θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

³³³ Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών*, ό.π., σ. 205-207.

³³⁴ Walvin, *The People's*, σ. 85-86.

³³⁵ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 254-256.

³³⁶ Golby, Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 182, 192-193.

³³⁷ Walvin, ό.π., σ. 87.

³³⁸ Baker, "The Making", ό.π., σ. 246.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ψυχαγωγική διάσταση του ποδοσφαίρου

4.1. Συνθήκες εργασίας και ζωής των εργατικών στρωμάτων

Συνεχίζοντας την αναζήτηση των λόγων για τους οποίους σχεδόν σύσσωμη η εργατική τάξη απολάμβανε την επαφή με το ποδόσφαιρο, θα περάσουμε στην ψυχαγωγική διάσταση του αθλήματος. Ειδικότερα, θα προσπαθήσουμε να δούμε τις ψυχολογικές ανάγκες που εκπλήρωνε -και πιθανώς ακόμα εκπληρώνει. Όμως, για να αξιολογήσουμε αυτόν τον ρόλο του ποδοσφαίρου, θα πρέπει πρώτα να θυμηθούμε από το κεφάλαιο 1 τις συνθήκες εργασίας και ζωής του εργάτη στη βιομηχανική κοινωνία, οι οποίες εν πολλοίς καθορίζουν την ψυχολογική του κατάσταση.

Τα στοιχεία που μιλούν για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου δεν ανταποκρίνονται επαρκώς στην πραγματικότητα. Η Βιομηχανική Επανάσταση είχε ωφελήσει μονάχα μια μικρή μερίδα του πληθυσμού. Το μεγαλύτερο μέρος του επιβίωνε δουλεύοντας σε κοπιαστικές εργασίες με πενιχρές αμοιβές και απεχθείς συνθήκες ζωής, σε ένα θλιβερό αστικό περιβάλλον χωρίς ανέσεις. Οι περισσότεροι τεχνίτες έμεναν άνεργοι ή υποαπασχολούνταν, ενώ ακόμα και οι βιομηχανικοί εργάτες άλλαζαν δουλειές σε συχνά διαστήματα. Συνολικά, τα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα, αποτέλεσαν μια εξαιρετικά δύσκολη περίοδο για την εργατική τάξη.³³⁹

Κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 19^{ου} αιώνα, η ποιότητα ζωής των εργατικών στρωμάτων γνώρισε αρκετές διακυμάνσεις. Όμως, ο κοινός τους παρονομαστής ήταν η δυσκολία της καθημερινής επιβίωσης, το φάντασμα της φτώχειας, το άγχος και η ανασφάλεια της ανεργίας, η απαισιοδοξία και η επιφυλακτικότητα για το μέλλον. Παρά τις ανοδικές τάσεις στα εισοδήματα που παρατηρούνται σε βάθος χρόνου, η εργατική τάξη εξακολουθούσε να απολαμβάνει πολύ λιγότερα από τις υπόλοιπες τάξεις.³⁴⁰ Η κατάστασή της δεν είχε βελτιωθεί αισθητά, παρά τις νομοθετικές βελτιώσεις εργασίας και ζωής.³⁴¹ Όμως, μια υποτιμημένη θετική συνέπεια αυτών των ρυθμίσεων θα έδινε τη δυνατότητα για ψυχική ανάταση και αυτή δεν ήταν άλλη από

³³⁹ Thompson, *The making*, ό.π., σ. 208-212, 242-243, 248-249.

³⁴⁰ Reid, *Social*, ό.π., σ. 25-26.

³⁴¹ Lunt, *History*, ό.π., σ. 744-745.

την οριοθέτηση σχολής και ελεύθερου χρόνου. Εκεί ακριβώς εντάχθηκε το ποδόσφαιρο, το οποίο θα λειτουργούσε ως μια διέξοδος από την άσχημη καθημερινότητα της βιομηχανικής κοινωνίας.³⁴²

4.2. Το ποδόσφαιρο ως ψυχολογική διέξοδος από την καθημερινότητα

Ο αθλητισμός είναι ένα «κοινωνικό κατασκευάσμα».³⁴³ Το απλό παιχνίδι είναι μια φυσική λειτουργία. Συνεπώς, αθλητισμός και παιχνίδι δεν είναι ταυτόσημες έννοιες.³⁴⁴ Ωστόσο, το ποδόσφαιρο δεν παύει να είναι ταυτόχρονα και άθλημα και παιχνίδι, ακόμα και στην εμπορευματοποιημένη του μορφή. Ως παιχνίδι, υπάγεται σε μια αρχέγονη και απολύτως φυσική έννοια που εκπληρώνει την ανθρώπινη ανάγκη για «ευθυμία/διασκέδαση» (*fun*). Αυτή η λέξη δεν ορίζεται εύκολα, ωστόσο μπορούμε να διακρίνουμε την ύπαρξή της και στις απλές αλλά και στις σύνθετες μορφές παιχνιδιού, οι οποίες εξυπηρετούν παράλληλα κοινωνικές λειτουργίες. Στις τελευταίες ανήκει και ένας ποδοσφαιρικός αγώνας.³⁴⁵ Γιατί, όμως, οι εργάτες προτίμησαν το ποδόσφαιρο έναντι των άλλων τύπων ψυχαγωγίας;³⁴⁶

Για τον Άγγλο εργάτη του 19^{ου} αιώνα, ο ποδοσφαιρικός αγώνας ήταν μια τελετουργία, η οποία βρισκόταν εκτός της συνηθισμένης ζωής. Η πίεση της εργασίας και της καθημερινής ζωής βρίσκονταν μακριά του, εφόσον πήγαινε στο γήπεδο για να παρακολουθήσει ή να παίξει ποδόσφαιρο. Η χωροχρονική απόστασή από τις έννοιες και τις υποχρεώσεις του παρείχε ασφάλεια και ηρεμία.³⁴⁷

Επίσης, ανάλογη αίσθηση ασφάλειας του προσέφερε η ύπαρξη κανόνων στο παιχνίδι, αντισταθμίζοντας έτσι την αδικία και την εκμετάλλευση που υφίστατο στην πραγματική ζωή του. Μια πραγματική ζωή που παραμόνευε πάντα πίσω από το παιχνίδι, έτοιμη να διαλύσει τη μαγεία του με πολλούς τρόπους, για παράδειγμα με μια ντροπιαστική ήττα ή κάποια επεισόδια εντός γηπέδου.³⁴⁸ Ακόμα χειρότερα, η πραγματική ζωή μπορούσε να στερήσει εξ ολοκλήρου το παιχνίδι από το άτομο, όπως

³⁴² Frey, Eitzen, “Sport”, ό.π., σ. 505.

³⁴³ Hartmann, “Sport”, ό.π. σ. 19-20. / Ο όρος προτιμάται από τους αντίστοιχους «κοινωνικό προϊόν» και «συλλογική εφεύρεση», σύμφωνα με τον Dunning, *Sport*, ό.π., σ. 240.

³⁴⁴ Frey, Eitzen, ό.π., σ. 507-508.

³⁴⁵ Huizinga, *Ο άνθρωπος*, ό.π., σ. 11-15.

³⁴⁶ Vamplew, *Pay up*, ό.π., σ. 43.

³⁴⁷ Mason, *Association*, ό.π., σ. 3.

³⁴⁸ Huizinga, ό.π., σ. 19-25, 39.

σε έναν εργάτη που θα έμενε άνεργος και δε θα μπορούσε να πληρώσει το αντίτιμο του εισιτηρίου για την παρακολούθηση ενός αγώνα.³⁴⁹

Στον αντίποδα, η μαγεία μπορούσε να μείνει ζωντανή με μια νίκη στον αγωνιστικό χώρο. Η νίκη αυτή ισοδυναμούσε με χαρά, ευτυχία και επιτυχία. Ήταν μια απόδειξη ανωτερότητας απέναντι στους «άλλους», γινόταν αντικείμενο συζήτησης και μετατρεπόταν τελικά σε μια ευχάριστη ανάμνηση. Ο εργάτης «μεθούσε μες το παιχνίδι», μια έκφραση που έχει μείνει αναλλοίωτη ως τις μέρες μας.³⁵⁰

Η «μέθη» με το παιχνίδι -και φυσικά με τη νίκη- ήταν αυτό ακριβώς που επιζητούσε ο εργάτης, ο οποίος έψαχνε την ευχαρίστηση και τη συγκίνηση σε ένα χαλαρό πλαίσιο, μακριά από καταναγκασμούς. Μέσα στη σκληρή, εντατική καθημερινότητα, όπου ο κοινωνικός έλεγχος είχε επεκταθεί ακόμα και στη δημόσια έκφραση συναισθημάτων, ο εργάτης αναζητούσε την απουσία περιορισμών. Ακόμα και αν λειτουργούσε ως «ελεγχόμενη εκτόνωση» -όπως λειτουργούσε παλαιότερα το *Shrove Game*, πρόγονος του ποδοσφαίρου-³⁵¹ το ποδόσφαιρο προσέφερε συγκινήσεις σταθερής αξίας.³⁵²

Ο Johan Huizinga επισήμανε την «απόλυτη ανεξαρτησία της έννοιας παιχνίδι, [η οποία] βρίσκεται έξω από την αντίθεση φρόνησης και μωρίας». Το παιχνίδι δεν είναι ούτε γελοίο, μα ούτε και σοβαρό.³⁵³ Αυτήν ακριβώς την αντίληψη είχαν και οι εργάτες για το ποδόσφαιρο, αντιμετωπίζοντάς το σαν κάτι σοβαρό μα έξω από τα συνήθη όρια της ζωής, μια «ελεγχόμενη μάχη σε φανταστικό σκηνικό».³⁵⁴ Όμως, η στενή σχέση που δημιουργούσε ο εργάτης με το ποδόσφαιρο δε χαροποιούσε τους πάντες.

Υπήρξε έντονη ανησυχία μεταξύ ορισμένων αστών αλλά και κάποιων εργατών σχετικά με την -υπέμετρη, κατ' αυτούς- σημασία που απέδιδε η πλειονότητα των εργατών στο άθλημα. Πιο συγκεκριμένα, μέλη των σοσιαλιστικών κινήσεων απεχθάνονταν το ποδόσφαιρο, θεωρώντας πως σπαταλούσε την εργατική ενέργεια που θα έπρεπε να διοχετεύεται στην ταξική πάλη.³⁵⁵ Δεκαετίες αργότερα, το 1978, η

³⁴⁹ Mason, *Association*, ό.π., σ. 118.

³⁵⁰ Huizinga, *Ο άνθρωπος*, ό.π., σ. 79-81.

³⁵¹ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 13.

³⁵² Ελίας, Ντάνινγκ, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 87-90, 95-97.

³⁵³ Huizinga, ό.π., σ. 17-19.

³⁵⁴ Dunning, *Sport*, ό.π., σ. 71-72.

³⁵⁵ Russell, *Football*, ό.π., σ. 70-71.

θεωρία αυτή θα διατυπωνόταν εκ νέου σε κοινωνιολογικό πλαίσιο από τον Jean-Marie Brohm.³⁵⁶ Επίσης, μέλη της μεσαίας τάξης κατέκριναν όσους εργάτες απλώς παρακολουθούσαν ποδόσφαιρο, χαρακτηρίζοντάς τους παθητικούς και αδρανείς. Τέλος, καυτηρίαζαν τις υπερβολικές αντιδράσεις τους στους αγώνες, παρουσιάζοντας την επιθυμία τους για νίκη ως μια άλογη εμμονή.³⁵⁷

Οι κατηγορίες αυτές ήταν μεροληπτικές, βασισμένες σε ακραία περιστατικά φανατικών οπαδών. Δε λάμβαναν υπόψη τη μεγάλη μερίδα του απλού φίλαθλου κόσμου. Είχαν δίκιο ως προς την ανάγκη εύρεσης ισορροπίας ανάμεσα στο ποδόσφαιρο και τις υπόλοιπες πλευρές της ζωής, όμως οι εργάτες ήδη αντιμετώπιζαν το άθλημα ως ένα αντίβαρο μιας κοπιαστικής καθημερινότητας. Οι Elias και Dunning μνημονεύουν τον Αριστοτέλη και τη μεσότητα, αναφορικά με αυτήν την ισορροπία μεταξύ εργασίας καισχόλης. Το ποδόσφαιρο, μέσω της πληθώρας έντονων συγκινήσεων και συναισθηματικών διακυμάνσεων, εξισορροπούσε τη μονότονη ρουτίνα. Κατά συνέπεια, αποτελούσε βασικό στοιχείο πνευματικής και ψυχικής υγείας.³⁵⁸

Συνοψίζοντας, το ποδόσφαιρο έγινε κύριο συστατικό της εργατικήςσχόλης διότι κάλυπτε την επιθυμία για ανάπαυλα από την εργασία και την αναζήτηση ψυχαγωγίας και συγκίνησης, δηλαδή μερικές εκ των σημαντικότερων διαχρονικών ψυχολογικών αναγκών ενός εργάτη, οι οποίες φαίνεται να είχαν ενταθεί στη βιομηχανική εποχή. Δεν επρόκειτο για μια απλή ανάγκη για άθληση ή μια παθητική παρακολούθηση ενός θεάματος αλλά για κάτι βαθύτερο.³⁵⁹ Ήταν η ικανοποίηση μιας επιθυμίας του «εγώ», παράλληλα όμως και αναζήτηση ενός «εμείς», δηλαδή μιας ομάδας παικτών, φίλαθλων, θεατών.³⁶⁰ Το «εγώ» και το «εμείς» ήταν ένα ακόμα δίπολο που απαιτούσε ισορροπία.³⁶¹ Επομένως, εφόσον η ομάδα ήταν -και είναι- ουσιώδες χαρακτηριστικό του ποδοσφαίρου, μέσω αυτής θα εξετάσουμε την επιθυμία των εργατών για κοινωνικότητα και δημιουργία ενός αισθήματος συλλογικότητας.

³⁵⁶ Dunning, *Sport*, ό.π., σ. 107-108.

³⁵⁷ Mason, *Association*, ό.π., σ. 230-231, 237-240.

³⁵⁸ Ελίας, Ντάνινγκ, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 104-106, 109, 112-118.

³⁵⁹ Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών*, ό.π., σ. 285.

³⁶⁰ Ελίας, Ντάνινγκ, ό.π., σ. 119-120.

³⁶¹ Dunning, ό.π., σ. 45.

4.3. Το ποδόσφαιρο και η εργατική ανάγκη για κοινωνικότητα

Η ύπαρξη κάθε κοινωνίας προϋποθέτει τη συνύπαρξη και τη συνεργασία μεταξύ των ατόμων. Στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα, η Βιομηχανική Επανάσταση είχε μεταβάλει τον ανταγωνισμό σε κυρίαρχη πρακτική. Η επιβίωση και η πρόοδος σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο βασιζόταν σε ανταγωνιστικές πρακτικές και συμπεριφορές, με την κοινωνική διαστρωμάτωση να εντείνει ακόμα περισσότερο τις ταξικές αντιθέσεις. Μάλιστα, το ζήτημα περιπλεκόταν περαιτέρω όσον αφορά την εργατική τάξη, λόγω των εσωτερικών της διαφορών (καταγωγή, αμοιβή κ.ά.).³⁶² Έτσι, οι εργάτες φυσικά επιζητούσαν την ένταξη σε συλλογικότητες, με σκοπό την εύρεση της κοινωνικότητας και της χαράς, έξω από τα όρια της καθημερινής πίεσης. Το ποδόσφαιρο προσέφερε την τέλεια ευκαιρία για την έκφραση αυτής της επιθυμίας.³⁶³

Είτε παίζοντας, είτε απλώς παρακολουθώντας έναν ποδοσφαιρικό αγώνα, ο εργάτης συγχρωτιζόταν με άλλους ανθρώπους, με τους οποίους μοιραζόταν ένα κοινό ενδιαφέρον. Έτσι, δημιουργούσε μια «κοινότητα τηςσχόλης», από την οποία αποκόμιζε ευθυμία και ένα αίσθημα συντροφικότητας.³⁶⁴ Ύστερα, η συλλογικότητα που στηριζόταν στο άθλημα υπερέβαινε τον χώρο του γηπέδου. Μέσα από συζητήσεις, σχόλια και προγνωστικά για τους αγώνες συγκροτούνταν νέες ομάδες φιλάθλων και πυρήνες οργανωμένων υποστηρικτών.³⁶⁵ Επίσης, η συζήτηση και οι θεωρίες περί ποδοσφαίρου οδηγούσαν και σε φιλονικίες μεταξύ οπαδών αντίπαλων ομάδων.³⁶⁶ Οι διαμάχες αυτές μπορούσαν να έχουν διαφορετικά αίτια (ταξικά, θρησκευτικά κ.ά.), όμως πάντα αντιμετωπιζόνταν σαν ένα πρόσθετο στοιχείο του ποδοσφαιρικού κλίματος, με τον μέσο φίλαθλο να μην εμπλέκεται σε ενέργειες τυφλού φανατισμού.³⁶⁷

Η κυριότερη αιτία δημιουργίας δύο αντίπαλων «παρατάξεων» ήταν ο τοπικισμός, που είτε έφερνε ένα ζευγάρι περιοχών ή πόλεων σε αντιπαράθεση, είτε χώριζε μια πόλη στα δύο. Η παλαιά διαμάχη μεταξύ Newcastle και Sunderland³⁶⁸ και οι

³⁶² Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π., σ. 336-338. Βλ. και υποκεφάλαιο 1.2., σ. 16.

³⁶³ Γιώργος Ρούσης, «Ο ρόλος του ως υποκατάστατου κοινωνικότητας, θεμελιακός παράγοντας ελκυστικότητας του ποδοσφαίρου», στο *Ποδόσφαιρο*, ό.π., σ. 24-26.

³⁶⁴ Ελίας, Ντάνινγκ, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 153-155.

³⁶⁵ Dunning, *Sport*, ό.π., σ. 119.

³⁶⁶ Καφάογλου, *Σημειώσεις*, ό.π., σ. 17-21.

³⁶⁷ Giulianotti, *Football*, ό.π., σ. 11-12.

³⁶⁸ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 59.

αντιπαραθέσεις μεταξύ United και Wednesday στο Sheffield, United εναντίον City στο Manchester ή County εναντίον Forest στο Nottingham ήταν χαρακτηριστικά παραδείγματα τοπικών αντιπαλοτήτων.³⁶⁹ Ο εργάτης, μέσω της ταύτισης με την τοπική ομάδα, ενίσχυε το αίσθημα του ανήκειν στην κοινότητα.³⁷⁰ Στις περιπτώσεις νίκης επί του «μισητού» αντιπάλου, μάλιστα, έβρισκε την αφορμή για μαζικούς πανηγυρισμούς, οι οποίοι συνέπαιρναν ολόκληρη την περιοχή.³⁷¹

Όπως είδαμε και στο υποκεφάλαιο 4.2., ο εργάτης έβλεπε το ποδόσφαιρο και κατά συνέπεια και την ενασχόληση με την ομάδα του ως ένα μέσο διαφυγής από την καθημερινότητα. Επιπλέον όμως, εξέφραζε την κοινωνικότητά του σε συλλογικό επίπεδο, μια δυνατότητα που του προσέφερε το άθλημα.³⁷² Η συλλογικότητα ενέτεινε την απόλαυσή του, καθώς εκείνη ενισχυόταν ακόμα παραπάνω από τη διαδραστική συμμετοχικότητα και την αίσθηση ευτυχίας εντός ενός μεγάλου, ανοιχτού χώρου, δηλαδή εντός γηπέδου.

Δεν είναι τυχαίο που τα γήπεδα έγιναν αστικά ορόσημα,³⁷³ χτισμένα αρκετά συχνά ανάμεσα σε εργατικές συνοικίες.³⁷⁴ Σύμφωνα με τον Γάλλο κοινωνιολόγο, Émile Durkheim, το γήπεδο προσέφερε τη βίωση μιας ποιοτικής συλλογικής εμπειρίας, η οποία ακύρωνε την αποξένωση και την ανωνυμία της πόλης.³⁷⁵ Τέλος, εκεί σχηματίστηκε η λεγόμενη «αισθητική του λαϊκού»,³⁷⁶ ως μέρος της «διαδικασίας πολιτισμού (*civilizing process*). Επινοημένος από τον Elias, ο όρος περιγράφει την επιθυμία μιας όλο και μεγαλύτερης πληθυσμιακής ομάδας να ασχοληθεί με τον αθλητισμό (*sport*).³⁷⁷

Η σημασία του αθλητισμού είναι μακράιωνη, όμως σε εκείνο το χρονικό σημείο βρίσκονταν οι απαρχές του εκσυγχρονισμού του.³⁷⁸ Η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση είχαν δημιουργήσει το απαραίτητο σκηνικό για την εξέλιξη του

³⁶⁹ Hobsbawm, “The Making”, ό.π., σ. 204.

³⁷⁰ Mason, *Association*, ό.π., σ. 234.

³⁷¹ Russell, *Football*, ό.π., σ. 64-66.

³⁷² Ρούσης, «Ο ρόλος», ό.π., σ. 28-32.

³⁷³ McDonald, “Sport”, ό.π., σ. 63.

³⁷⁴ Michael T. Friedman, Jacob J. Bustad, “Sport and Urbanization”, στο Edelman, Wilson (επιμ.), *The Oxford*, ό.π., σ. 149.

³⁷⁵ Baker, “The Making”, ό.π., σ. 248.

³⁷⁶ Γιώργος Μανιάτης, «Το ποδόσφαιρο και η αισθητική του λαϊκού», στο *Ποδόσφαιρο*, ό.π., σ. 110, 113-115. / Ο Jean-Jacques Rousseau είχε υποστηρίξει πως «οι λαοί είναι ευτυχισμένοι στους ανοιχτούς χώρους».

³⁷⁷ Κουλούρη, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 43.

³⁷⁸ McDonald, ό.π., σ. 73.

αθλητισμού -άρα και του ποδοσφαίρου- σε ένα μοντέρνο, μαζικό θέαμα, μορφή την οποία έχει διατηρήσει ως και σήμερα.³⁷⁹ Για τον εργάτη της βιομηχανικής Αγγλίας, η εξέλιξη αυτή ήταν μια ικανή αλλά όχι απαραίτητη συνθήκη για την εκπλήρωση των ψυχολογικών του αναγκών, δηλαδή της επιθυμίας για αναψυχή, ψυχαγωγία και σύναψη κοινωνικών σχέσεων σε ελεύθερο πλαίσιο.³⁸⁰

Συμπερασματικά, το ποδόσφαιρο λειτουργούσε ως μια συλλογικότητα που καταπολεμούσε αφενός την πίεση από το κράτος, την εργασία και την οικογένεια, αφετέρου τη μοναξιά του πολίτη.³⁸¹ Για τον C. A. Bayly, η εξάπλωση του ποδοσφαίρου αποτελούσε ακράδαντο «στοιχείο περί της ισχύος της επιθυμίας για συντροφικότητα μεταξύ των ανθρώπων».³⁸²

Όμως, το ποδόσφαιρο δεν ήταν η διέξοδος μόνο από τη μιζέρια της στυγνής καθημερινότητας και από την έλλειψη κοινωνικών σχέσεων.³⁸³ Οι άνδρες έψαχναν ταυτόχρονα «καταφύγιο» στο ποδόσφαιρο, από μια πληθυσμιακή ομάδα που διεκδικούσε τα δικαιώματά της, που επιδίωκε τη χειραφέτησή της και που μέχρι πρότινος ήταν το «αδύναμο» φύλο. Ένας ακόμα λόγος, λοιπόν, για τον οποίο οι άνδρες στράφηκαν στο ποδόσφαιρο ήταν για να διαφυλάξουν τον ανδρισμό τους και να ξεφύγουν από τις γυναίκες τους.

³⁷⁹ Friedman, Bustad, "Sport", ό.π., σ. 145-146, 154.

³⁸⁰ Hartmann, "Sport", ό.π., σ. 21-23.

³⁸¹ Ρούσης, «Ο ρόλος», ό.π., σ. 26-27.

³⁸² Bayly, *The birth*, ό.π., σ. 196.

³⁸³ Friedman, Bustad, ό.π., σ. 150-152.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η έμφυλη διάσταση του ποδοσφαίρου

5.1. Ορισμός του φύλου. Φύλο και αθλητισμός

Ως τώρα, έχουμε δει στα προηγούμενα κεφάλαια ότι οι άνδρες των εργατικών στρωμάτων ήρθαν σε επαφή με το ποδόσφαιρο για λόγους ταξικούς-πολιτικούς και για ψυχολογικούς-κοινωνικούς. Η όψη του ζητήματος που απομένει προς εξέταση είναι η έμφυλη: οι άντρες επέλεξαν το ποδόσφαιρο ως ασχολία γιατί *ήταν άνδρες*. Η ασαφής αυτή διατύπωση περιλαμβάνει ένα διμερές σχήμα.

Πρώτον, οι άνδρες συνδέθηκαν τόσο στενά με το άθλημα διότι ήθελαν να αποδείξουν και να χαλυβδώσουν την αρρενωπότητα και τον ανδρισμό τους. Δεύτερον, στόχευαν στην απομάκρυνσή τους από το γυναικείο φύλο, το οποίο ολοένα και περισσότερο εμφανιζόταν στη δημόσια σφαίρα, απειλώντας την ανδρική πρωτοκαθεδρία. Πριν από την αναλυτική πραγμάτευση του θέματος, θα δούμε συνοπτικά το θεωρητικό πλαίσιο.

Η Sonya Rose αναφέρει πως ορισμένοι ιστορικοί, όπως ο E. P. Thompson και ο Hobsbawm, παρέλειψαν σε μεγάλο βαθμό να αναδείξουν την έμφυλη διάσταση της ιστορίας που μελέτησαν, παρά τον μνημειώδη χαρακτήρα των έργων τους. Το ζήτημα δεν ήταν απλό, καθώς το «φύλο» ήταν ένας όρος χωρίς ξεκάθαρο ορισμό.³⁸⁴ Το 1986, η Joan Scott μάς έδωσε έναν ορισμό του φύλου, με σκοπό τη χρήση του και στην ιστορική έρευνα:

Το κοινωνικό φύλο [gender, δηλαδή το φύλο σε θεωρητικό-κοινωνικό πλαίσιο] είναι ένα συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων βασισμένο σε αντιληπτές διαφορές μεταξύ των φύλων [sexes/sex, δηλαδή το φύλο σε βιολογικό πλαίσιο, με αναφορά στο δίπολο αρσενικού-θηλυκού] και είναι ένας βασικός τρόπος σημασιοδότησης σχέσεων εξουσίας.³⁸⁵

³⁸⁴ Sonya O. Rose, *Limited livelihoods: gender and class in nineteenth-century England*, London, Routledge, 1992, σ. 1-4.

³⁸⁵ Patricia Vertinsky, "Gender matters in sport history", στο Edelman, Wilson (επιμ.), *The Oxford*, ό.π., σ. 449-450. Το παράθεμα πρωτοδημοσιεύθηκε στα Αγγλικά στο Joan W. Scott, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *American Historical Review* 91.5 (1986), σ. 1053-1075.

Για την έρευνα, το φύλο είναι ένα αναλυτικό εργαλείο, μέσω του οποίου μελετώνται κοινωνικές ταυτότητες και σχέσεις. Τα ερωτήματα που συνεχώς τίθενται επί του θέματος πρέπει πάντα να απαντώνται σε συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο, εφόσον η νοηματοδότηση του φύλου από τις κοινωνίες ανά τα χρόνια διαφοροποιείται.³⁸⁶

Το φύλο μπορεί να καθορίζεται κυρίως από το οικιακό και εργασιακό περιβάλλον, όμως ο αθλητισμός έχει χαρακτηριστεί σαν «εργοστάσιο φύλου» (*gender factory*), υπό την έννοια ότι δημιουργεί και αναπαράγει φυλετικές ταυτότητες μέσω των δραστηριοτήτων του, με κυριότερη την -ξεπερασμένη- ταύτιση του όρου του αθλητή με τον άνδρα.³⁸⁷ Επίσης, έχει στενή σχέση και με άλλα έμφυλα ζητήματα, όπως αυτό της σεξουαλικότητας.³⁸⁸ Αυτή η αμφίδρομη σχέση αθλητισμού και κοινωνίας παρατηρείται και στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα,³⁸⁹ όπως θα δούμε αμέσως τώρα, αυτή τη φορά υπό το πρίσμα των σχέσεων ανδρών και γυναικών.

5.2. Το ποδόσφαιρο ως μέσο επιβεβαίωσης του ανδρισμού

Το ποδόσφαιρο στη βιομηχανική Αγγλία εντάχθηκε στη μακρά συζήτηση περί ευυποληψίας. Η ευυποληψία ήταν μια ιδιότητα, την οποία άνδρες και γυναίκες μπορούσαν να αποκτήσουν εξίσου.³⁹⁰ Εντούτοις, το ζήτημα διέθετε και μια έμφυλη διάσταση. Για τους άνδρες, η έννοια αυτή διασφάλιζε τον ανδρισμό και αντίστροφα. Για να καταστήσουν το θέμα ακόμα πιο ξεκάθαρο, είχαν ορίσει πως ο ευυπόληπτος άνδρας ταυτιζόταν με τη μορφή του «κουβαλητή», του προμηθευτή (*breadwinner, provider*) για την οικογένεια του, ο οποίος πήγαινε για δουλειά και έβγαζε τα προς το ζην. Αντίθετα, ο τρόπος με τον οποίο μια γυναίκα γινόταν αξιολογούμενη, ήταν η παραμονή εντός σπιτιού και η επιμελής ανατροφή των παιδιών της.³⁹¹

³⁸⁶ Vertinsky, "Gender", ό.π., σ. 452.

³⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 445. / Τον χαρακτηρισμό «εργοστάσιο φύλου» θα μπορούσαν να διεκδικήσουν και άλλες κοινωνικές δομές, με βασικότερη το σχολείο, εφόσον αγόρια και κορίτσια έχουν διαφορετικά προγράμματα σπουδών. Αυτό συνέβαινε στη βιομηχανική Αγγλία, όπου από το 1872 θεσπίστηκε η δημόσια δωρεάν εκπαίδευση. Λεπτομερέστερα στο Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 145, 150.

³⁸⁸ Erik N. Jensen, "Sports and sexuality", στο Edelman, Wilson (επιμ.), *The Oxford*, ό.π., σ. 536.

³⁸⁹ Rose, *Limited*, ό.π., σ. 9, 11, 13-15, 17.

³⁹⁰ Anna Clark, *The struggle for the breeches: gender and the making of the British working class*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1995, σ. 35, 37. Βλ. και υποκεφάλαιο 3.2., σ. 43.

³⁹¹ Στο ίδιο, σ. 30-31.

Συμπληρωματικά, ο γυναικείος οικιακός «εγκλεισμός» ενίσχυε ακόμα περισσότερη την ανδρική φιγούρα. Με αυτόν τον τρόπο, τονιζόταν η ανδρική ανεξαρτησία, δηλαδή η εικόνα ενός άνδρα που μπορεί να συντηρεί την οικογένειά του άνετα, χωρίς η σύζυγός του να αναγκάζεται να εργαστεί για να συμπληρώσει το εισόδημα.³⁹² Η εργασία ταυτιζόταν με την αξιοπρέπεια και η αξιοπρέπεια με τον ανδρισμό.³⁹³ Γίνεται φανερό πως οι έμφυλες ταυτότητες προέκυπταν και καθορίζονταν από την κοινωνία, στο πλαίσιο του βιομηχανικού και καπιταλιστικού τρόπου ζωής.³⁹⁴

Η έξοδος του άνδρα από το σπίτι σηματοδοτούσε την επαφή του με την κοινωνία. Έτσι, όπως έβγαινε από το σπίτι για να εργαστεί, αντίστοιχα έβγαινε και για να διασκεδάσει. Ο δεύτερος τύπος εξόδου ήταν που τον οδηγούσε και στο γήπεδο, μιας και το ποδόσφαιρο είχε εδραιωθεί ως μια κατεξοχήν ανδρική ασχολία. Καταρχάς, οι εργάτες επέλεγαν το ποδόσφαιρο ως μέσο αναψυχής διότι ανέκαθεν τα αθλήματα και γενικά η σωματική άσκηση θεωρούνταν ταυτόσημα του ανδρισμού.

Στην περίπτωση μας, το στερεότυπο αυτό είχε διαμορφωθεί παλαιότερα. Καθώς οι γυναίκες, λόγω της σωματικής τους διάπλασης και της «εύθραυστης φύσης» τους, δε συμμετείχαν σε τέτοιες δραστηριότητες, οι βίαιες καταβολές του ποδοσφαίρου το είχαν οριοθετήσει ως μια αυστηρώς ανδρική ενασχόληση.³⁹⁵ Ακόμα και όταν το άθλημα εκσυγχρονίστηκε και «εκπολιτίστηκε» μέσω επιβολής κανόνων και σύνταξης κανονισμών, οι άνδρες επέμεναν πως δεν ταίριαζε στις γυναίκες. Το στερεότυπο της εποχής επέβαλε στους άνδρες να αθλούνται και στις γυναίκες να πηγαίνουν στα *music halls*.³⁹⁶

Στη συνέχεια, ένας ακόμη λόγος που το ποδόσφαιρο γοήτευσε τους εργάτες ήταν τα άνωθεν διδάγματα περί ανδρισμού. Οι αστοί, συνδυάζοντας τη θεωρία του «μυώδους Χριστιανισμού» με εκείνη της κοινωνικής ευπρέπειας, προώθησαν στους εργάτες το πρότυπο του ευγενούς και ευυπόληπτου «κυρίου» (*gentleman*). Ο *gentleman* όφειλε να αθλείται και μάλιστα να το πράττει με συγκεκριμένο τρόπο. Πιο συγκεκριμένα,

³⁹² Smelser, *Social*, ό.π., σ. 344.

³⁹³ Κουλούρη, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 35.

³⁹⁴ Rose, *Limited*, ό.π., σ. 149-150, 185, 187-188.

³⁹⁵ Ελίας, Ντάνινγκ, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 325-328.

³⁹⁶ Golby, Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 172-173. / Βέβαια, στα *music halls* πήγαιναν συνήθως αστές, οι οποίες μπορούσαν να πληρώσουν το εισιτήριο. Οι ανύπανδρες γυναίκες της εργατικής τάξης διασκεδάζαν με εξόδους στις παμπ ή στο γήπεδο, όπως θα δούμε παρακάτω. Οι παντρεμένες συνόδευαν τους άνδρες στις παμπ αλλά διασκεδάζαν και εντός σπιτιού με κάποια οικογενειακή δραστηριότητα, όπως το τραγούδι ή την ανάγνωση κάποιου εντύπου -είτε από τις ίδιες, είτε από κάποιο μορφωμένο μέλος της οικογένειας.

στον ποδοσφαιρικό αγώνα έπρεπε να παίζει με ήθος και τιμιότητα, χωρίς να προβαίνει σε παρατυπίες, ακόμα και αν δεν κέρδιζε.³⁹⁷ Αναμφίβολα, το πρότυπο αυτό είχε βασιστεί στο εκπαιδευτικό μοντέλο των ιδιωτικών σχολείων.³⁹⁸ Πλέον, όμως, είχε διαχυθεί σε ολόκληρη την Αγγλία.

Παράλληλα, οι εργάτες επηρεάζονταν και από άλλες ιδεολογίες που ενισχύονταν εκείνη την εποχή, κυρίως κατά το δεύτερο μισό του αιώνα. Ειδικότερα, ο αγγλικός εθνικισμός θα μετατρεπόταν γρήγορα σε κυρίαρχο πολιτικό και ιδεολογικό ρεύμα.³⁹⁹ Ο εθνικισμός απαιτούσε στρατιώτες, οι οποίοι έπρεπε να βρίσκονται σε καλή φυσική κατάσταση. Έτσι, το ποδόσφαιρο προκρινόταν τώρα όχι μόνο ως ένα απλό μέσο αναψυχής για τον άνδρα, αλλά ως ένα άθλημα που ωφελούσε τη χώρα, ασκώντας το μελλοντικό της στράτευμα.⁴⁰⁰ Η άποψη αυτή θα γινόταν κοινή παραδοχή, όταν ο δεύτερος πόλεμος των Boers θα καταδείκνυε το σοβαρό πρόβλημα που αντιμετώπιζε η αγγλική ανδρική νεολαία, με το 40% των εθελοντών στρατιωτών να απορρίπτονται λόγω κακής φυσικής κατάστασης.⁴⁰¹

Επιπλέον, ο παραλληλισμός του πολέμου με τον ποδοσφαιρικό αγώνα έδινε την ευκαιρία στους άνδρες να αισθανθούν ότι μέσω του ποδοσφαίρου προετοιμάζονται για τη στιγμή που θα γίνουν ήρωες στο πεδίο της μάχης.⁴⁰² Εξάλλου, εκτός από ένα γυμνασμένο σώμα, στον πόλεμο απαιτείται και ένας ακέραιος χαρακτήρας. Αυτόν τον χαρακτήρα οι άνδρες επέλεγαν να τον χτίσουν μέσω ενός αθλήματος που θα τους δίδασκε τη συνεργατικότητα, την πειθαρχία και την καθαρή νίκη επί του αντιπάλου.⁴⁰³ Προς επίρρωση αυτών των ιδεών χρησιμοποιήθηκε και η δαρβινική θεωρία σχετικά με την εξέλιξη των ειδών, βάσει της επιβίωσης του ισχυρού (*survival of the fittest*). Οι άνδρες έπρεπε να είναι δυνατότεροι από τους αντιπάλους για να εξασφαλίσουν τη νίκη τους, όπως και τα έθνη έπρεπε να είναι ακμαία για να κερδίζουν στις διεθνείς διαμάχες παντός είδους.⁴⁰⁴

Σε μια προσπάθεια σύνοψης, οι άνδρες-μέλη των εργατικών στρωμάτων προτίμησαν να ασχοληθούν με το ποδόσφαιρο με σκοπό την περαιτέρω επιβεβαίωση του

³⁹⁷ Mason, *Association*, ό.π., σ. 223-224.

³⁹⁸ Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών*, ό.π., σ. 284.

³⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 203.

⁴⁰⁰ Hoberman, "Sport", ό.π., σ. 35.

⁴⁰¹ Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 132-133. / Ο Δεύτερος πόλεμος των Boers εκτυλίχθηκε το 1899-1902 μεταξύ της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και των Ολλανδών αποίκων σε εδάφη της Νοτίου Αφρικής.

⁴⁰² Dunning, *Sport*, ό.π., σ. 220.

⁴⁰³ Frey, Eitzen, "Sport", ό.π., σ. 506.

⁴⁰⁴ McDonald, "Sport", ό.π., σ. 69.

ανδρισμού τους. Αρχικά, έπαιζαν ή έβλεπαν ποδόσφαιρο διότι τα αθλήματα ήταν μια στερεοτυπική ανδρική ασχολία. Έπειτα, επειδή θεωρούσαν πως τους ενέτασσε ομαλά στην κοινωνία, βλέποντάς το σαν μια ευπρεπή ασχολία. Τέλος, αντιμετώπιζαν το χτίσιμο του χαρακτήρα αλλά και της φυσικής κατάστασής τους ως μια ωφέλιμη εξέλιξη και για τους ίδιους αλλά και για την Αγγλία. Όμως, η ανησυχία για τον ανδρισμό τους δεν ήταν η μόνη αιτία που οδηγούσε τους εργάτες στο ποδόσφαιρο, ούτε η «επιβίωση του ισχυρού» ήταν η μόνη μάχη που μαινόταν. Παράλληλα, διαδραματιζόταν και ένα επεισόδιο της «μάχης των φύλων».

5.3. Η θέση της γυναίκας στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα

Στις προηγούμενες σελίδες είδαμε τη μία πλευρά του νομίσματος, όσον αφορά την ανδρική προτίμηση στο ποδόσφαιρο, δηλαδή την ανάγκη για μια επιβεβαίωση του ανδρισμού. Στην άλλη πλευρά βρίσκεται η άμεση σχέση μεταξύ των ανδρών και των γυναικών, η οποία εκφράζεται με δύο τρόπους. Αρχικά, οι άνδρες επιχειρούν συνεχώς να διατηρήσουν τον ανώτερο, εξουσιαστικό ρόλο τους επί των γυναικών. Στη συνέχεια, εφόσον αποτύχουν και ο έλεγχός τους ελαττωθεί, απομακρύνονται από τις γυναίκες.

Το ποδόσφαιρο αποτελεί μια ακόμα έκφανση της έμφυλης αντιπαράθεσης, η οποία ταυτόχρονα τέμνει την ιστορία της γυναικείας χειραφέτησης. Συνεπώς, προτού προχωρήσουμε στο τελευταίο υποκεφάλαιο, θα δούμε εδώ ορισμένα βασικά στοιχεία για τη γυναίκα στη βιομηχανική Αγγλία. Στην προβιομηχανική κοινωνία ο άνδρας καθόριζε την οικονομία, την πολιτική και γενικά την εξουσία κάθε τύπου. Η φυλετική ζυγαριά έγερνε υπέρ του σχεδόν εξ ολοκλήρου, καθώς η κοινωνία ήταν δομημένη βάσει πατριαρχικών προτύπων και μοντέλων.⁴⁰⁵ Όμως, η Βιομηχανική Επανάσταση έμελλε να κλονίσει την αδιαμφισβήτητη κυριαρχία του.

Το πρώτο και κύριο ανδρικό πρόβλημα ήταν η ραγδαία άνοδος της γυναικείας μισθωτής εργασίας. Βέβαια, οι γυναίκες εργάζονταν εδώ και αιώνες, όμως η Βιομηχανική Επανάσταση δημιούργησε πληθώρα αφορμών για έντονο έμφυλο ανταγωνισμό στο εργασιακό περιβάλλον. Οι γυναίκες προσλαμβάνονταν στα εργοστάσια όλο και συχνότερα, διότι οι φτωχοί εργάτες και οι υποαπασχολούμενοι

⁴⁰⁵ Ελίας, Ντάνινγκ, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 323.

πια τεχνίτες χρειάζονταν τα χρήματα από την εργασία της συζύγου τους, για να συμπληρώσουν το χαμηλό οικογενειακό εισόδημα.⁴⁰⁶ Παράλληλα, οι εργοστασιάρχες προτιμούσαν το γυναικείο εργατικό δυναμικό γιατί ήταν πολυάριθμο και περισσότερο υπάκουο από το ανδρικό.⁴⁰⁷ Επιπλέον, είχαν τη δυνατότητα για μείωση του κόστους παραγωγής, αφού μια γυναίκα δεν αμειβόταν το ίδιο με έναν άνδρα.⁴⁰⁸

Οι βιομήχανοι εκμεταλλεύονταν τη γυναικεία παρουσία στα εργοστάσια με έναν ακόμα τρόπο. Η εφαρμογή πατερναλιστικών δομών και συστημάτων, όπως ο έμφυλος διαχωρισμός των τομέων παραγωγής, καθιστούσε τις γυναίκες συχνά υποδεέστερες των ανδρών συνεργατών τους.⁴⁰⁹ Αναντίρρητα υπήρχαν αρνητικές πλευρές για το γυναικείο φύλο εντός του εργοστασίου. Όμως, η γυναίκα είχε ξεκινήσει μια πορεία που θα της προσέφερε όλο και περισσότερη ανεξαρτησία. Σε συνδυασμό με την άνοδο και της παιδικής εργασίας,⁴¹⁰ οι άνδρες ανησυχούσαν σχετικά με την τύχη της παραδοσιακής οικογένειας, η οποία πίστευαν πως βρισκόταν στα πρόθυρα της διάλυσης.⁴¹¹

Οι άνδρες έβλεπαν την κοινωνία και την οικογένεια που γνώριζαν μέχρι πρότινος να ανατρέπονται, με τη γυναίκα να εργάζεται συστηματικά και ανεξάρτητα, να αμελεί τα συζυγικά και μητρικά της καθήκοντα και εν γένει να μην υπολογίζει συναισθηματικούς και ηθικούς δεσμούς, παρά μόνο τον εαυτό της.⁴¹² Βάσει των δεδομένων της εποχής, οι φόβοι των ανδρών δεν ήταν εντελώς αβάσιμοι. Ωστόσο, η κρίση στον θεσμό της οικογένειας δεν οφειλόταν στην είσοδο των γυναικών στον βιομηχανικό εργασιακό στίβο μα στη διάλυση της πρότερης συντεχνιακής-συνεργατικής εργασιακής λογικής.⁴¹³ Η οικογένεια μπορεί να πέρασε μια περίοδο

⁴⁰⁶ Clark, *The struggle*, ό.π., σ. 24, 121, 131.

⁴⁰⁷ Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 24. / Ενδεικτικό παράδειγμα: Το 1838, στη βρετανική εργοστασιακή κλωστοϋφαντουργία μόνο το 23% των εργατών ήταν άνδρες. Η συντριπτική πλειοψηφία του υπόλοιπου 77% ήταν γυναίκες. Αντίστοιχα ποσοστά δεν απαντούν στην εργασία στα ορυχεία ή στον κλάδο της μεταλλουργίας, όμως η κλωστοϋφαντουργία ήταν κλάδος αιχμής κατά την πρώτη Βιομηχανική Επανάσταση. Περισσότερα στο Hobsbawm, *Industry*, ό.π., σ. 50-51.

⁴⁰⁸ Rose, *Limited*, ό.π., σ. 5-6. / Στην εργασία ισχύει το ίδιο μοτίβο με τη διασκέδαση, δηλαδή η διάκριση μεταξύ ανύπανδρων και παντρεμένων γυναικών. Στα εργοστάσια -και γενικότερα εκτός σπιτιού- απασχολούνται κυρίως ανύπανδρες γυναίκες. Οι έγγαμες, όταν είναι αναγκαίο να εργαστούν, απασχολούνται συχνότερα σε οικιακές δουλειές, πολλές φορές εντός της «ανεπίσημης οικονομίας» (π.χ. ως πλύστρες).

⁴⁰⁹ Clark, ό.π., σ. 269.

⁴¹⁰ Thompson, *The making*, ό.π., σ. 331, 414.

⁴¹¹ Perkin, *The origins*, ό.π., σ. 156.

⁴¹² Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 85-88.

⁴¹³ Smelser, *Social*, ό.π., σ. 200-201.

ανισορροπίας, εντούτοις οι σύγχρονοι άνδρες είχαν υποτιμήσει την προσαρμοστικότητα της και τη δυνατότητά της για επιβίωση.⁴¹⁴

Ως αποτέλεσμα, όπως είδαμε παραπάνω στην ταξική αντιπαράθεση τη μεσαία τάξη να προσπαθεί να ελέγξει την εργατική, αντίστοιχα στην έμφυλη διαμάχη θα παρακολουθήσουμε τους άνδρες να επιχειρούν να αντιμετωπίσουν και να πατάξουν τη νέα γυναικεία δυναμικότητα.⁴¹⁵ Αρχικά, προέβησαν σε απεργίες ενάντια στην πρόσληψη γυναικών, απέκλεισαν από τον χώρο εργασίας νόμιμα προσληφθείσες γυναίκες και διαπραγματεύτηκαν με κρατικούς φορείς έτσι ώστε η γυναικεία εργασία να μειωθεί όσο περισσότερο δυνατόν. Μολαταύτα, αποτύγχαναν. Έτσι, στράφηκαν αφενός στη σύσταση και προώθηση αμιγώς ανδρικών εργατικών συλλογικοτήτων, προτάσσοντας την ανδρική συναδελφικότητα, αφετέρου στην επιχειρηματολογία περί της πολύτιμης αξίας που ενείχε η οικιακή ζωή για τη γυναίκα.⁴¹⁶

Όμως, παρά τις ανδρικές προσπάθειες απομάκρυνσης της γυναίκας από το εργοστάσιο, τα πράγματα είχαν πάρει τον δρόμο τους.⁴¹⁷ Η γυναίκα είδε την ανεξαρτησία της να αυξάνεται και στο ζήτημα του οικογενειακού προγραμματισμού, καθώς επέλεγε να γεννήσει λιγότερα παιδιά, λόγω της εργασίας της.⁴¹⁸ Επιπλέον, διαφημιστικές εκστρατείες υπέρ της αντισύλληψης της έδιναν τη δυνατότητα να εφαρμόσει την απόφασή της, ενισχύοντας το γενικότερο κλίμα μείωσης των πολυπληθών οικογενειών του περασμένου αιώνα.⁴¹⁹ Το 1857, η νομιμοποίηση του διαζυγίου θα επισφράγιζε μια μακρά πορεία βελτιώσεων της γυναικείας κοινωνικής θέσης στην Αγγλία.⁴²⁰

Το πρώτο μισό του αιώνα, αλλαγές σαν κι αυτές αναβάθμισαν τη γυναίκα στην κοινωνική κλίμακα,⁴²¹ ωστόσο η ζωή της στο σκληρό βιομηχανικό περιβάλλον εξακολουθούσε να παραμένει ως επί το πλείστον κοπιαστική.⁴²² Η πορεία της χειραφέτησης θα συνεχιζόταν στο δεύτερο μισό. Ειδικότερα, η γυναικεία εργασία θα γνώριζε νέες περιόδους κατά τις οποίες θα αυξανόταν ραγδαία. Η σημαντικότερη σημειώθηκε στο μεταίχμιο μεταξύ 19^{ου} και 20^{ού} αιώνα, οπότε και οι γυναίκες

⁴¹⁴ Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 86.

⁴¹⁵ Cannadine, *Class*, ό.π., σ. 60-65.

⁴¹⁶ Clark, *The struggle*, ό.π., σ. 197-198, 218-219.

⁴¹⁷ Rose, *Gender*, ό.π., σ. 131-132.

⁴¹⁸ Perkin, *The origins*, σ. 158.

⁴¹⁹ Royle, *Modern*, ό.π., σ. 44-45.

⁴²⁰ Thompson, ό.π., σ. 91.

⁴²¹ Clark, ό.π., σ. 195.

⁴²² Hill, *British*, ό.π., σ. 363, 365.

επωμίστηκαν επαγγελματικούς ρόλους όπως αυτούς της δασκάλας, της γραμματέως αλλά και της υπαλλήλου τοπικής αυτοδιοίκησης.⁴²³

Η Βιομηχανική Επανάσταση, κυρίως μέσω της εργασίας, θα ενδυνάμωνε και το φεμινιστικό κίνημα, μια έμπνευση των αστών γυναικών.⁴²⁴ Το τέλος του 19^{ου} αιώνα θα έβρισκε τις γυναίκες σε μια θέση που λίγοι θα φαντάζονταν τις προηγούμενες δεκαετίες.⁴²⁵ Όπως ήταν λογικό, η εξέλιξη αυτή είχε αναστατώσει τον ανδρικό πληθυσμό, ο οποίος ένιωθε να απειλείται κάθε εξουσία του. Έτσι, έψαξε μια πρώτη διέξοδο στο αλκοόλ και εν τέλει, στο ποδόσφαιρο, τα οποία ούτως ή άλλως αποτελούσαν συνήθειες ασχολίες του. Πλέον, όμως, ενισχύθηκε η σημασία τους ως εργαλείων επιβεβαίωσης της ανδρικής ταυτότητας.

5.4. Το ποδόσφαιρο ως μέσο διαφυγής από τις γυναίκες. Η γυναικεία ενασχόληση με το άθλημα

Καταρχάς, το ποτό αποτελούσε εδώ και δεκαετίες ένα μέσο αντιμετώπισης των δυσκολιών της ζωής του εργάτη.⁴²⁶ Η παμπ, άλλωστε, ο κυριότερος χώρος πώλησης αλκοολούχων ποτών, αποτελούσε έναν χώρο μεγάλης σημασίας για την εργατική τάξη.⁴²⁷ Επιπλέον, ενίσχυε την αλληλεγγύη μεταξύ των ανδρών, μια ενίσχυση άκρως αναγκαία τώρα που η γυναίκα αμφισβητούσε την πρωτοκαθεδρία τους. Είναι πιθανό τα στοιχεία κατανάλωσης μπίρας -ενός εκ των βασικότερων ποτών που απολάμβανε η εργατική τάξη- κατ' άτομο στην Αγγλία να άγγιζαν τα υψηλότερα ποσοστά τους το 1835 και την περίοδο 1880-1900, επειδή επρόκειτο για δύο χρονικά σημεία κατά τα οποία οι γυναικείες προσπάθειες χειραφέτησης βρίσκονταν σε έξαρση.⁴²⁸

Οι γυναίκες, από την πλευρά τους, έχοντας αναλάβει τον ρόλο των διαχειριστριών του οικογενειακού προϋπολογισμού, έψεγαν τους άνδρες για άσκοπες σπατάλες εντός

⁴²³ Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών*, ό.π., σ. 311-312.

⁴²⁴ Ο φεμινισμός (*feminism*) έκανε τα πρώτα του βήματα στο τέλος του 18^{ου} αιώνα και οι ζυμώσεις των επόμενων ετών θα οδηγούσαν στην εμφάνιση της «νέας γυναίκας» στο τέλος του 19^{ου}. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το κίνημα θα γνώριζε εκτεταμένη δράση, με μεγαλύτερη επιτυχία του την εξασφάλιση ψήφου για τις γυναίκες, το 1918. Εκτενέστερα στα Bedarida, *A social*, ό.π., σ. 116-117, Hill, *British*, ό.π., σ. 366-371 και Perkin, *The origins*, ό.π., σ. 157-160.

⁴²⁵ Reid, *Social*, ό.π., σ. 26.

⁴²⁶ Burns, *Ευρωπαϊκή*, ό.π., σ. 528.

⁴²⁷ Για την παμπ βλ. και υποκεφάλαιο 2.2.1., σ. 44.

⁴²⁸ Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 62-63, 307-308, 312-313.

της παμπ.⁴²⁹ Δεν τις χαροποιούσε που οι άνδρες τους ξόδευαν το χρήμα αλλά και τον χρόνο τους καταναλώνοντας αλκοόλ. Έτσι, σύμφωνα με τις πηγές, οι εργάτριες συχνά συνόδευαν ή παρακολουθούσαν κρυφά τους άνδρες τους, με σκοπό εκείνοι να μην παρεκτραπούν κατά την παραμονή τους στο μαγαζί.⁴³⁰ Οι άνδρες, όμως, «έπνιγαν» στο ποτό όχι μόνο τα βάσανα της καθημερινότητας αλλά και τον φόβο τους για την απώλεια της έμφυλης κυριαρχίας τους. Η παρουσία των γυναικών σε έναν εκ των χώρων που θεωρούσαν ως δικό τους στέκι και συνάμα καταφύγιο ενίσχυε τον φόβο τους, με αποτέλεσμα να δουν το ποδόσφαιρο ακόμα περισσότερο ως μία διέξοδο.

Οι άνδρες θέλησαν να απομονωθούν μέσω της ενασχόλησής τους με το ποδόσφαιρο.⁴³¹ Δημιουργήθηκαν και αναπαράχθηκαν ανυπόστατα επιχειρήματα, με σκοπό τον αποκλεισμό των γυναικών από τον αγωνιστικό χώρο.⁴³² Πέραν της αποκλειστικότητας εντός του γηπέδου, η συντριπτική πλειονότητα των φιλάθλων και των θεατών ήταν ανδρική, με τη γυναικεία παρουσία να θεωρείται τόσο αξιοπερίεργη, έτσι ώστε να μνημονεύεται από τις εφημερίδες, όπως αναφέρει ο Mason. Στις περιπτώσεις αυτές, η πλειοψηφία του γυναικείου κοινού προερχόταν από την αστική τάξη, γεγονός που εξηγείται από την ύπαρξη περισσότερου ελεύθερου χρόνου αλλά και μεγαλύτερης οικονομικής άνεσης σε σχέση με τις εργάτριες.⁴³³

Ο Russell ανιχνεύει στις πηγές την επιθυμία των ανδρών για απόδραση από τη θηλυκή πίεση εντός της οικίας, καθώς οι παντρεμένες γυναίκες σπανίως διασκέδαζαν εκτός σπιτιού.⁴³⁴ Έτσι, αναπτύχθηκαν ακόμα περισσότερα στερεότυπα, όπως αυτό της ταύτισης του οπαδού με το ανδρικό φύλο. Αντίστοιχα, ένας άνδρας χωρίς αθλητικές ασχολίες κατηγορείτο ως θηλυπρεπής και μια γυναίκα-αθλήτρια κατηγορείτο ως «αντρογυναίκα» (*butch*).⁴³⁵

Παρόλα αυτά, οι γυναίκες είχαν αποφασίσει πως κανείς τομέας αποκλειστικής ανδρικής δραστηριότητας -μέχρι πρότινος- δε θα έμενε ανεξερεύνητος. Πλέον, δεν

⁴²⁹ Golby, Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 141.

⁴³⁰ Clark, *The struggle*, ό.π., σ. 29-30, 41.

⁴³¹ Dunning, *Sport*, ό.π., σ. 236-237.

⁴³² Ως ενδεικτικά παραδείγματα, ο αθλητισμός υποτίθεται πως θα έβλαπτε το γυναικείο σώμα, με αποτέλεσμα την απώλεια της δυνατότητας τεκνοποίησης. Επίσης, η επαφή με τον αθλητισμό κρινόταν ανώφελη για τις γυναίκες, εφόσον δεν θα κατάφερναν να φθάσουν τις ανδρικές επιδόσεις. Αναλυτικότερα στο Frey, Eitzen, "Sport", ό.π. σ. 516.

⁴³³ Mason, *Association*, ό.π., σ. 152-153.

⁴³⁴ Russell, *Football*, ό.π., σ. 63-64.

⁴³⁵ Dunning, ό.π., σ. 222.

είχαν κανέναν δισταγμό στο να μιμηθούν τα ανδρικά πρότυπα.⁴³⁶ Πιο συγκεκριμένα, οι αστές δεν άργησαν να στραφούν προς τον αθλητισμό, ασχολούμενες αρχικά κυρίως με ατομικά αθλήματα, όπως ήταν το τένις και η ποδηλασία.⁴³⁷ Όμως, δεν παραμέλησαν το ποδόσφαιρο, αφού είχε εξελιχθεί σε εθνικό φαινόμενο. Ο πρώτος καταγεγραμμένος αγώνας γυναικείου ποδοσφαίρου διεξήχθη το 1895 στο Λονδίνο από μέλη της αστικής τάξης. Οι άνδρες, εν προκειμένω η FA, αρχικά αδιαφόρησαν. Ωστόσο, όταν οι γυναικείες ομάδες διοργάνωσαν μια περιοδεία ανά τη χώρα, παίζοντας αγώνες επίδειξης, η FA προέβη σε προληπτικό αποκλεισμό τους από την ομοσπονδία, απαγορεύοντας σε οποιαδήποτε ανδρική ομάδα να παίξει μαζί τους ή να τις στηρίξει.⁴³⁸

Οι περιορισμοί δε στάθηκαν ικανοί να κρατήσουν τις Αγγλίδες εκτός γηπέδου, καθώς τώρα ξεκινούσαν να αγωνίζονται γυναίκες όλων των κοινωνικών τάξεων. Οι ανεπίσημοι αγώνες συνεχίστηκαν, ενώ οι πηγές μάς δείχνουν πως ένα μικρό μεν, σεβαστό δε κομμάτι του γυναικείου πληθυσμού πήγαινε στα στάδια για να παρακολουθήσει τους ανδρικούς αγώνες.⁴³⁹ Ανάμεσα στις εκατοντάδες των γυναικών θεατών που παρατηρούνταν πια σταθερά στα γήπεδα, ενάντια στις προβλέψεις αλλά και την επιθυμία των ανδρών, βρισκόνταν αρκετές αστές και πολύ περισσότερες εργάτριες -όλες όμως σε τεράστιο ποσοστό νεαρές και ανύπανδρες. Μάλιστα, κάποια μέτρα πάρθηκαν με σκοπό την ανακοπή αυτού του ρεύματος, όπως για παράδειγμα η παύση της δωρεάν γυναικείας εισόδου στο γήπεδο της Preston North End, όπου σε αναμέτρηση τον Απρίλιο του 1885 παρέστησαν δύο χιλιάδες γυναίκες.⁴⁴⁰

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η ανεξάρτητη γυναικεία FA ιδρύθηκε μόλις το 1969,⁴⁴¹ ενώ η πρώτη γυναίκα εισήλθε στη διοίκηση της ανδρικής FA τη δεκαετία του 1990.⁴⁴² Το γυναικείο ποδόσφαιρο έγινε ολυμπιακό άθλημα το 1996⁴⁴³ και η

⁴³⁶ Dunning, *Sport*, ό.π., σ. 231.

⁴³⁷ Golby & Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 181-182.

⁴³⁸ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. 78.

⁴³⁹ Mason, *Association*, ό.π., σ. 144, 152-153.

⁴⁴⁰ Russell, *Football*, ό.π., σ. 56-57. / Σίγουρα οι δύο χιλιάδες γυναίκες είναι εντυπωσιακός αριθμός, όταν εκείνη την περίοδο η έδρα της Preston, το Deepdale Stadium, είχε συνολική χωρητικότητα περίπου δέκα χιλιάδων ατόμων.

⁴⁴¹ Goldblatt, *The Game*, ό.π., σ. 282.

⁴⁴² Russell, ό.π., σ. 78.

⁴⁴³ Giulanotti, Rollin et al., "Football", ό.π.

πρώτη βοηθός διαιτητή-επόπτρια (*assistant referee-lineswoman*) στο αγγλικό πρωτάθλημα εμφανίστηκε το 1998.⁴⁴⁴

Ωστόσο, ο σεξισμός που εδραιώθηκε από τις απαρχές του επίσημου αθλήματος στην Αγγλία έχει διατηρηθεί ως και τις μέρες μας.⁴⁴⁵ Η έξοδος της γυναίκας από το περιθώριο της βιομηχανίας του ποδοσφαίρου δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα.⁴⁴⁶ Επομένως, οι ημερομηνίες και τα γεγονότα αυτά σηματοδοτούν μονάχα μερικές νίκες στον αγώνα περί διάλυσης του στερεοτύπου που ταύτιζε -και ταυτίζει- το ποδόσφαιρο με τον ανδρισμό.

Ανακεφαλαιώνοντας, στις σελίδες του πέμπτου κεφαλαίου εξετάστηκε το ποδόσφαιρο ως πεδίο έμφυλης διαμάχης μεταξύ ανδρών και γυναικών, στο πλαίσιο της χρόνιας κρίσης μεταξύ των δύο φύλων, η οποία είχε αναζωπυρωθεί εξαιτίας των νέων συνθηκών που δημιούργησε η Βιομηχανική Επανάσταση.⁴⁴⁷ Το ποδόσφαιρο είχε ξεκινήσει ως μια ξεκάθαρη ανδρική ασχολία, καθώς οι άνδρες είχαν ως διττό σκοπό να ενισχύσουν την πεποίθησή τους περί ανδρισμού και ταυτόχρονα να απομακρυνθούν από το «απειλητικό» γυναικείο φύλο.

Όμως, το άθλημα στη συνέχεια εντάχθηκε στο σχήμα της γυναικείας χειραφέτησης. Οι γυναίκες έπαιζαν και παρακολούθησαν ποδόσφαιρο, παρά τις ανδρικές αντιρρήσεις, προωθώντας την ισότητα σε ακόμα ένα ζήτημα. Αρχικά οι αστές και μετέπειτα και οι εργάτριες «παρασύρθηκαν» από το δημοφιλέστερο άθλημα της εποχής. Παρά τις αντιξοότητες και τις ανδρικές ενστάσεις, η Αγγλία είχε καταστεί η γενέτειρα και του γυναικείου ποδοσφαίρου.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ Goldblatt, *The Game*, ό.π., σ. 284.

⁴⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 279-281.

⁴⁴⁶ Russell, *Football*, ό.π., σ. 235.

⁴⁴⁷ Clark, *The struggle*, ό.π., σ. 265, 271.

⁴⁴⁸ Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων*, ό.π., σ. 321, 335-336.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία προσπάθησε να ανιχνεύσει τη σύνδεση των εργατικών στρωμάτων της βιομηχανικής Αγγλίας του 19^{ου} αιώνα με το σύγχρονο άθλημα του ποδοσφαίρου. Η διαδικασία αυτής της σύνδεσης αποτέλεσε μέρος δύο ευρύτερων ιστοριών, δηλαδή της ιστορίας της αγγλικής κοινωνίας και της παγκόσμιας ιστορίας του ποδοσφαίρου. Στόχος ήταν να φανεί πώς και γιατί το άθλημα απέκτησε κεντρικό ρόλο στη ζωή των Άγγλων εργατών του 19^{ου} αιώνα.⁴⁴⁹

Η μελέτη εστίασε στην εποχή της εκβιομηχάνισης, η οποία άλλαξε ριζικά την Αγγλία, με την κοινωνική «ταξικοποίηση» να είναι μία εκ των κυριότερων συνεπειών της.⁴⁵⁰ Τα εργατικά στρώματα, μια κοινωνική οντότητα που διαμορφώθηκε μέσα από τις διαδικασίες της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης, βρέθηκαν στο επίκεντρο των εξελίξεων, αποκτώντας για πρώτη φορά ταξική συνείδηση.⁴⁵¹ Παράλληλα, εξετάστηκε η πορεία του ποδοσφαίρου από τα ιδιωτικά σχολεία μέχρι τη διάχυσή του στην ευρύτερη κοινωνία, γεγονός που συντελέστηκε χάρη στις «επαναστάσεις» του αθλητισμού και του ελεύθερου χρόνου.

Το ποδόσφαιρο ξεκίνησε τα πρώτα του βήματα ως επίσημο άθλημα χάρη στις ενέργειες ορισμένων αριστοκρατών και αστών.⁴⁵² Οι πρώτες ομάδες αλλά και η σύσταση της FA είχαν ξεκάθαρα το δικό τους στίγμα, με πρωτεργάτες τους απόφοιτους των ιδιωτικών σχολείων.⁴⁵³ Όμως, η συνέχεια ανήκε στην εργατική τάξη, η οποία εκτόξευσε τη δημοτικότητα του αθλήματος στα ύψη.⁴⁵⁴ Τα στοιχεία περί σύστασης συλλόγων, συμμετοχής στους αγώνες -είτε ως παίκτες, είτε ως θεατές- αλλά και δημιουργίας και συντήρησης ενός ολόκληρου δικτύου γύρω από το ποδόσφαιρο -συζητήσεις, προγνωστικά, αθλητική δημοσιογραφία κ.ά.- φανερώνουν την ξεκάθαρη κυριαρχία της εργατικής τάξης στην ενασχόληση με το ποδόσφαιρο.⁴⁵⁵

⁴⁴⁹ Golby, Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 167.

⁴⁵⁰ Landes, *Ο Προμηθέας*, ό.π., σ. 24.

⁴⁵¹ Burns, *Ευρωπαϊκή*, ό.π., σ. 499.

⁴⁵² Butler, *The Official*, ό.π., σ. 2.

⁴⁵³ Dunning, *Sport*, ό.π., σ. 98-101.

⁴⁵⁴ Edelman, Wilson, "Introduction", ό.π., σ. 7-8.

⁴⁵⁵ Russell, *Football*, ό.π., σ. 30.

Κατόπιν είδαμε τους λόγους που κατέστησαν το ποδόσφαιρο τόσο ελκυστικό στους εργάτες. Αρχικά, το άθλημα εντάχθηκε στην πορεία απόκτησης εργατικής αυτοσυνειδησίας. Η ταξική ταυτότητα χαρακτήρισε τις εργατικές ομάδες, οι οποίες είχαν τη δυνατότητα να αποδείξουν ότι δεν υστερούν έναντι των ομάδων των άλλων τάξεων. Επίσης, το ζήτημα του επαγγελματισμού έδωσε τη δυνατότητα στους εργάτες να διεκδικήσουν μια βελτίωση της οικονομικής τους θέσης αλλά και μια ομαλότερη κοινωνική ένταξη.⁴⁵⁶

Έπειτα, οι εργάτες είδαν στο ποδόσφαιρο έναν τρόπο ψυχαγωγίας, ο οποίος θα τους επέτρεπε να ξεφύγουν από μια σκληρή καθημερινότητα, γεμάτη κοπιαστική εργασία, η οποία δεν τους κάλυπτε ούτε συναισθηματικά, ούτε ψυχολογικά, ούτε, φυσικά, οικονομικά. Εκείνη την περίοδο γνώρισαν καλύτερα την αξία του αθλητισμού, έχοντας τη διάθεση και τον απαραίτητο χρόνο να του αφιερώσουν.⁴⁵⁷

Τα θέλητρα του ποδοσφαίρου, ενός αθλήματος απλού, φθηνού και μη απαιτητικού σωματικά, τους κέρδισαν.⁴⁵⁸ Επίσης, ο αγώνας λειτουργούσε ως σημείο αναφοράς για την εβδομάδα τους, μια καθορισμένη τελετουργία, η οποία τους εξυπηρετούσε ως μια διέξοδος από τις απογοητευτικές πλευρές της ζωής.⁴⁵⁹ Οι εργάτες αναζητούσαν τις συναρπαστικές και συγκινητικές στιγμές που έλειπαν από την καθημερινότητά τους⁴⁶⁰ και το ποδόσφαιρο μπορούσε να προσφέρει, «μαγεύοντας» το κοινό του.⁴⁶¹

Ταυτόχρονα, οι εργάτες κατάφερναν να κοινωνικοποιηθούν αμεσότερα μέσω των συλλογικοτήτων που είχαν ποδοσφαιρικό χαρακτήρα. Η ανάγκη τους για κοινωνικές σχέσεις με άτομα που μοιράζονταν το ίδιο ενδιαφέρον εκπληρωνόταν χάρη στο ποδόσφαιρο.⁴⁶² Έτσι, ενισχύθηκαν προσωπικοί αλλά και ευρύτεροι, τοπικοί δεσμοί, με την αλληλεγγύη να χαρακτηρίζει τις εργατικές κοινότητες.⁴⁶³ Το ποδόσφαιρο, εν τέλει, έγινε αναπόσπαστο κομμάτι του αστικού ιστού, κάτι που μπορούμε να διακρίνουμε και τη σημερινή εποχή.⁴⁶⁴

⁴⁵⁶ McDonald, "Sport", ό.π., σ. 70-71.

⁴⁵⁷ Wray Vamplew, "Industrialization and sport", στο Edelman, Wilson (επιμ.), *The Oxford*, ό.π., σ. 131-132.

⁴⁵⁸ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 45-46.

⁴⁵⁹ Russell, *Football*, ό.π., σ. 59-60.

⁴⁶⁰ Ελιάς, Ντάνινγκ, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 128-129.

⁴⁶¹ Huizinga, *Ο άνθρωπος*, ό.π., σ. 37.

⁴⁶² Mason, *Association*, ό.π., σ. 242.

⁴⁶³ Thompson, *The rise*, ό.π., σ. 176-177.

⁴⁶⁴ Goldblatt, *The Game*, ό.π., σ. 86-87.

Μεταξύ άλλων, ζητήματα έμφυλης ταυτότητας ώθησαν τους εργάτες στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα προς την ενασχόληση με το ποδόσφαιρο. Το άθλημα προσέφερε στους εργάτες έναν τρόπο να αισθανθούν πραγματικά και αποδεδειγμένα άνδρες, ενώ τους προσέφερε διέξοδο από ένα ακόμα «πρόβλημα» της καθημερινότητάς τους, δηλαδή τη γυναικεία παρουσία. Αρχικά, το θεωρητικό σχήμα του αθλητισμού ως «εργοστάσιο φύλου» λειτούργησε ακριβώς σε αυτήν την περίπτωση, καθώς οι εργάτες μέσω της άθλησης «επισημοποιούσαν» το φύλο τους.

Ύστερα, όσον αφορά τη σχέση με τις γυναίκες, το ποδόσφαιρο αποτέλεσε τον ιδανικό τρόπο για να τις παραμερίσουν. Οι άνδρες προσπαθούσαν να ξεορκίσουν τον φόβο που τους προξενούσαν η δυναμικότητα και η χειραφέτηση των γυναικών, οι οποίες φιλοδοξούσαν να κλονίσουν το πατριαρχικό σύστημα.⁴⁶⁵ Στο γήπεδο έβλεπαν μια ευκαιρία να ξεφύγουν από αυτή την απειλητική προοπτική.⁴⁶⁶ Οι γυναίκες, από την πλευρά τους, αναζήτησαν την ισότητα και εντός γηπέδου, επιμένοντας στη διεξαγωγή και παρακολούθηση αγώνων από μέρους τους, παρά τον ανδρικό αρνητισμό.

Συνολικά, το ποδόσφαιρο ήταν ένα εθνικό φαινόμενο με ιδιαίτερη δημοφιλία στα εργατικά στρώματα.⁴⁶⁷ Το δημιούργημα των ιδιωτικών σχολείων έγινε κτήμα των εργατών, επειδή ανέκαθεν έπαιζαν παρόμοια παιχνίδια.⁴⁶⁸ Όμως, οι εργάτες υιοθέτησαν αμέσως και το σύγχρονο ποδόσφαιρο, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην οριστική του διαμόρφωση.⁴⁶⁹ Τελικά, αναβάθμισαν το μοντέρνο άθλημα στη βιομηχανική κοινωνία και το ποδόσφαιρο λειτούργησε σαν εργαλείο που συνέβαλε στη συγκρότηση της κοινωνικής τους ταυτότητας. Επίσης, αποτέλεσε για τους εργάτες ένα ακόμα πολιτισμικό σύμβολο της αγγλικής εργατικής κουλτούρας.⁴⁷⁰ Το ποδόσφαιρο στεκόταν δίπλα στα υπόλοιπα στοιχεία που είχαν λάβει διακριτό εργατικό χαρακτήρα, όπως ήταν ο ιδιαίτερος ρουχισμός, το ραδιόφωνο και οι διακοπές.⁴⁷¹

⁴⁶⁵ Ελίαν, Ντάνινγκ, *Αθλητισμός*, ό.π., σ. 324.

⁴⁶⁶ Baker, "The Making", ό.π., σ. 247-248.

⁴⁶⁷ Walvin, *The People's*, ό.π., σ. 180.

⁴⁶⁸ Harvey, *Football*, ό.π., σ. 229-230.

⁴⁶⁹ Russell, *Football*, ό.π., σ. 70-71.

⁴⁷⁰ Giulanotti, *Football*, ό.π., σ. 107-108.

⁴⁷¹ Hobsbawm, "The Making", ό.π., σ. 199-200, 202.

Το ποδόσφαιρο συνδύαζε δύο παραδοσιακές αξίες της αγγλικής κοινωνίας, την ατομικότητα και την ελευθερία,⁴⁷² ενώ θα μπορούσαμε να πούμε πως αποτελούσε παράλληλα και έναν κοινό τόπο μεταξύ των τάξεων. Παρά τις διαφορές τους, οι τάξεις συναντιούνταν στο γήπεδο, καλλιεργώντας σταδιακά ένα κλίμα συμφιλίωσης,⁴⁷³ το οποίο θα έδινε στο τέλος του 19^{ου} αιώνα μια αισιόδοξη νότα.⁴⁷⁴ Άλλωστε, όπως γράφει και ο Goldblatt, «το ποδόσφαιρο δεν αλλάζει τις κοινωνικές δομές».⁴⁷⁵ Σε μια απόπειρα σύνοψης, είδαμε πως το ποδόσφαιρο αποτελεί ένα «πεδίο πολλαπλών αναγνώσεων», πολιτικών, κοινωνικών, ψυχολογικών και έμφυλων.⁴⁷⁶

Επίσης, θα ήθελα να ξεκαθαρίσω πως η εργασία αυτή δεν επιχείρησε να «αγιογραφήσει» ούτε την Αγγλία, ούτε την εργατική τάξη μα ούτε και το ποδόσφαιρο. Ειδικά το τελευταίο έχει κατηγορηθεί αρκετές φορές ως αιτία δεινών και καταστροφών, εντός κι εκτός γηπέδου.⁴⁷⁷ Επιπλέον, ψέγεται και η λειτουργία του ως «υπάλλαγμα της ζωής».⁴⁷⁸ Όμως, εδώ προσπάθησα να αποτυπώσω ιστορικά γεγονότα και συγκυρίες, διαδικασίες και εξελίξεις, όσο το δυνατόν αποστασιοποιημένα.

Ως λογική συνέχεια αυτών των μελετών αλλά και των τωρινών συμπερασμάτων, θα μπορούσαν να προκύψουν και νέα ερευνητικά ερωτήματα. Όπως είδαμε στην εισαγωγή, κατά την τελευταία δεκαετία έχουν δημοσιευθεί έργα που εξιστορούν αναλυτικά την ιστορία του ποδοσφαίρου στις υπόλοιπες χώρες των Βρετανικών Νήσων, επομένως θα μπορούσαμε να περιμένουμε και έργα επικεντρωμένα στον 19^ο αιώνα, ενδεχομένως σε αντιπαραβολή με την αγγλική ιστορία.⁴⁷⁹

Επίσης, θα μπορούσε να ανιχνευθεί η συνολική σχέση του ποδοσφαίρου με τα εργατικά στρώματα στην Αγγλία του σήμερα, καθώς το θέμα έχει ερευνηθεί αποσπασματικά και κυρίως σχετικά με τον χουλιγκανισμό.⁴⁸⁰ Κατ' επέκταση, αξίζει

⁴⁷² Bedarida, *A social*, ό.π., σ. 294.

⁴⁷³ Golby, Purdue, *The Civilisation*, ό.π., σ. 162-163, 200.

⁴⁷⁴ Bedarida, ό.π., σ. 162-163.

⁴⁷⁵ Goldblatt, *The Ball*, ό.π., σ. xvi.

⁴⁷⁶ Καφάογλου, *Σημειώσεις*, ό.π., σ. 22-23.

⁴⁷⁷ Butler, *The Official*, ό.π., σ. 1.

⁴⁷⁸ Χρήστος Γιανναράς, «Υπάλλαγμα της ζωής» (8/7/2018), εφ. *Καθημερινή*, <http://www.kathimerini.gr/973807/opinion/epikairothta/politikh/ypallagma-ths-zwhs?platform=hootsuite> (τ.π. 28/9/2018).

⁴⁷⁹ Βλ. σ. 7, υποσημείωση 11.

⁴⁸⁰ Το βιβλίο του Bill Buford, *Among the Thugs*, Secker and Warburg, 1990, αποτέλεσε ορόσημο σχετικά με τη σύνδεση εργατικών στρωμάτων και χουλιγκανισμού στη σύγχρονη Αγγλία. Ο Goldblatt στο *The Game*, ό.π., ένα εκ των βασικότερων βιβλίων σχετικά με το σύγχρονο αγγλικό ποδόσφαιρο, αναφέρεται στον οικονομικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό του αθλήματος, ωστόσο το βιβλίο δεν είναι μια αποκλειστική μελέτη επί των εργατικών στρωμάτων.

να ανακαλυφθεί ποια ήταν/είναι η σχέση ποδοσφαίρου και εργατών σε άλλες χώρες ανά τον κόσμο. Τα θέματα που θα μπορούσαν να διερευνηθούν θα πολλαπλασιαστούν σίγουρα με την πάροδο του χρόνου. Η ιστορία του αθλητισμού μπορεί να βρίσκεται ακόμη στο περιθώριο, όμως αυτό θα πρέπει να αλλάξει, καθώς η συμβολή του στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου είναι αναμφισβήτητη.⁴⁸¹

Τέλος, ας κλείσουμε όπως ξεκινήσαμε, δηλαδή με μια αναφορά στο Παγκόσμιο Κύπελλο του περασμένου καλοκαιριού. Η εθνική ομάδα της Αγγλίας έφτασε μέχρι και τα ημιτελικά, όπου αποκλείστηκε από την εθνική ομάδα της Κροατίας. Η μεγάλη ελπίδα και η τελική απογοήτευση των Άγγλων οπαδών για τον περιβόητο «επαναπατρισμό»⁴⁸² του ποδοσφαίρου φανερώνει τη σπουδαιότητα που προσδίδεται στο άθλημα στη χώρα που το γέννησε, ακόμα κι αν έχουν περάσει πάνω από 150 χρόνια από εκείνη τη στιγμή.⁴⁸³

Το γεγονός ότι η αγγλική ποδοσφαιρική ορολογία επικράτησε παγκοσμίως, ακόμα και σε μέρη που διέθεταν πρότερη ποδοσφαιρική κουλτούρα,⁴⁸⁴ δείχνει το μέγεθος της αγγλικής επιρροής.⁴⁸⁵ Το ποδόσφαιρο μπορεί να μη «γύρισε σπίτι» ούτε αυτό το καλοκαίρι και ενδεχομένως θα αργήσει να «επιστρέψει». Ωστόσο, όπως είπε ο Sir Bobby Charlton, πάντα θα φέρει την επιγραφή *Made in England*.⁴⁸⁶

⁴⁸¹ McDonald, “Sport”, ό.π., σ. 61-62.

⁴⁸² Η έκφραση «το ποδόσφαιρο γυρίζει σπίτι του» (*football's coming home*) είναι γνωστό σύνθημα των Άγγλων οπαδών που υποδηλώνει την πολυαναμενόμενη νίκη της Εθνικής Αγγλίας στο Παγκόσμιο Κύπελλο. Πρόκειται για στίχο από το τραγούδι “Three Lions” του συγκροτήματος *The Lightning Seeds*. Το τραγούδι γράφτηκε το 1996 με αφορμή το Ευρωπαϊκό Κύπελλο Ποδοσφαίρου, το οποίο διεξήχθη στην Αγγλία. Περισσότερα στο Jamie Ducharme, “Here’s Why English Soccer Fans Keep Chanting ‘It’s Coming Home’” (Published 7/7/2018-Updated 8/8/2018), <http://time.com/5332548/uk-soccer-its-coming-home/> (τ.π. 28/9/2018).

⁴⁸³ Matthew Taylor, “The global spread of football”, στο Edelman, Wilson (επιμ.), *The Oxford*, ό.π., σ. 183-184.

⁴⁸⁴ Harvey, *Football*, ό.π., σ. 51.

⁴⁸⁵ Giulanotti, *Football*, ό.π., σ. 9.

⁴⁸⁶ Butler, *The Official*, ό.π., σ. viii. / Ο Sir Robert “Bobby” Charlton είναι ένας εκ των διασημότερων Άγγλων ποδοσφαιριστών, με μεγάλη καριέρα στη Manchester United. Επίσης, ήταν μέλος της Εθνικής Αγγλίας που κατέκτησε το Παγκόσμιο Κύπελλο το 1966.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

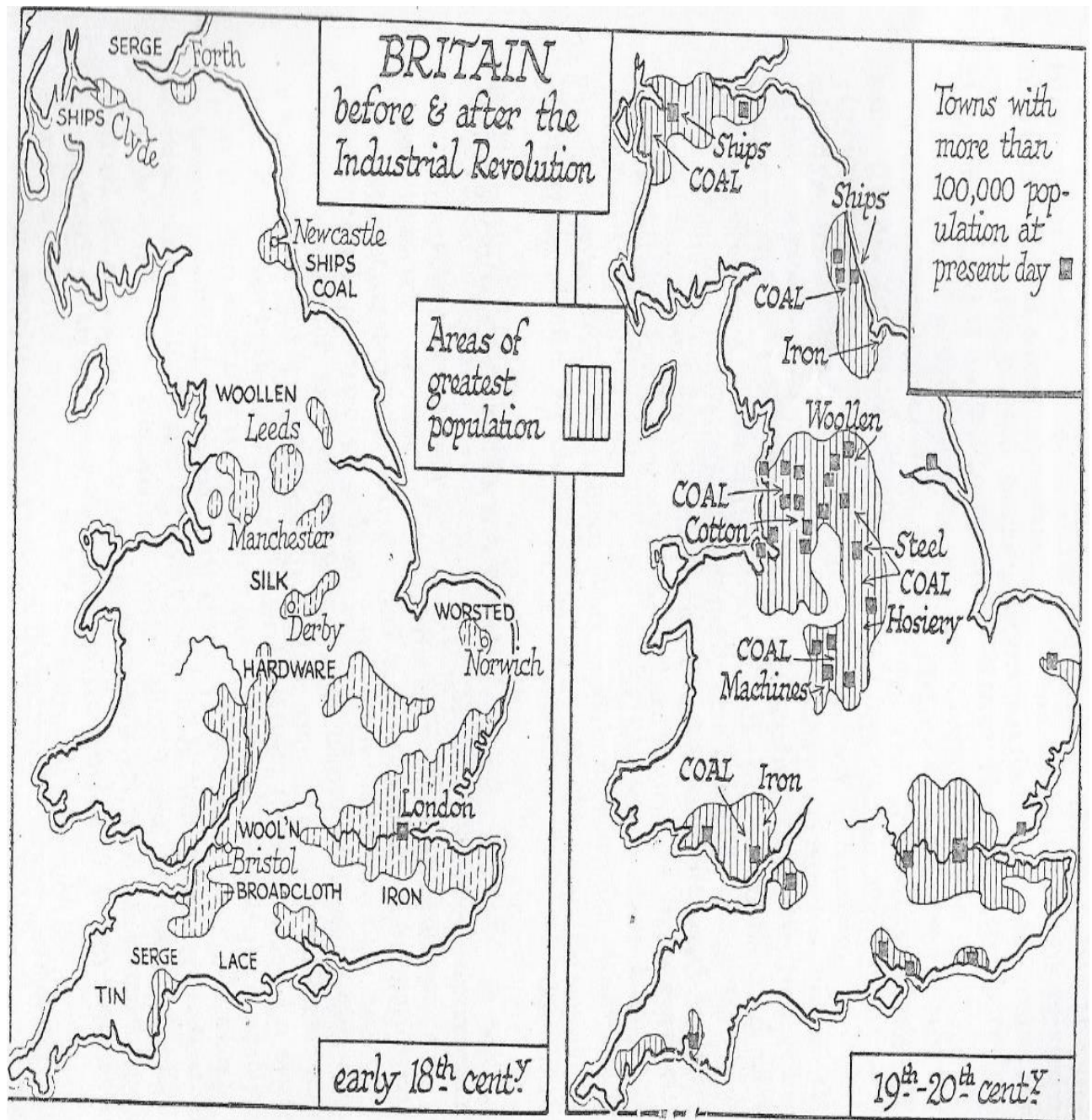
Εικόνα 1: Χάρτης του Ηνωμένου Βασιλείου (Αγγλία, Βόρεια Ιρλανδία, Ουαλία και Σκωτία), της Μεγάλης Βρετανίας (Αγγλία, Ουαλία και Σκωτία) και της Ιρλανδίας (Δημοκρατίας της Ιρλανδίας και Βόρεια Ιρλανδία). Η Αγγλία είναι η μεγαλύτερη σε έκταση και πληθυσμό χώρα.

Πηγή: “England, Great Britain, United Kingdom, What’s the Difference?” (12/7/2018), <https://www.denverlibrary.org/blog/england-great-britain-united-kingdom-whats-difference> (τ.π. 28/9/18)

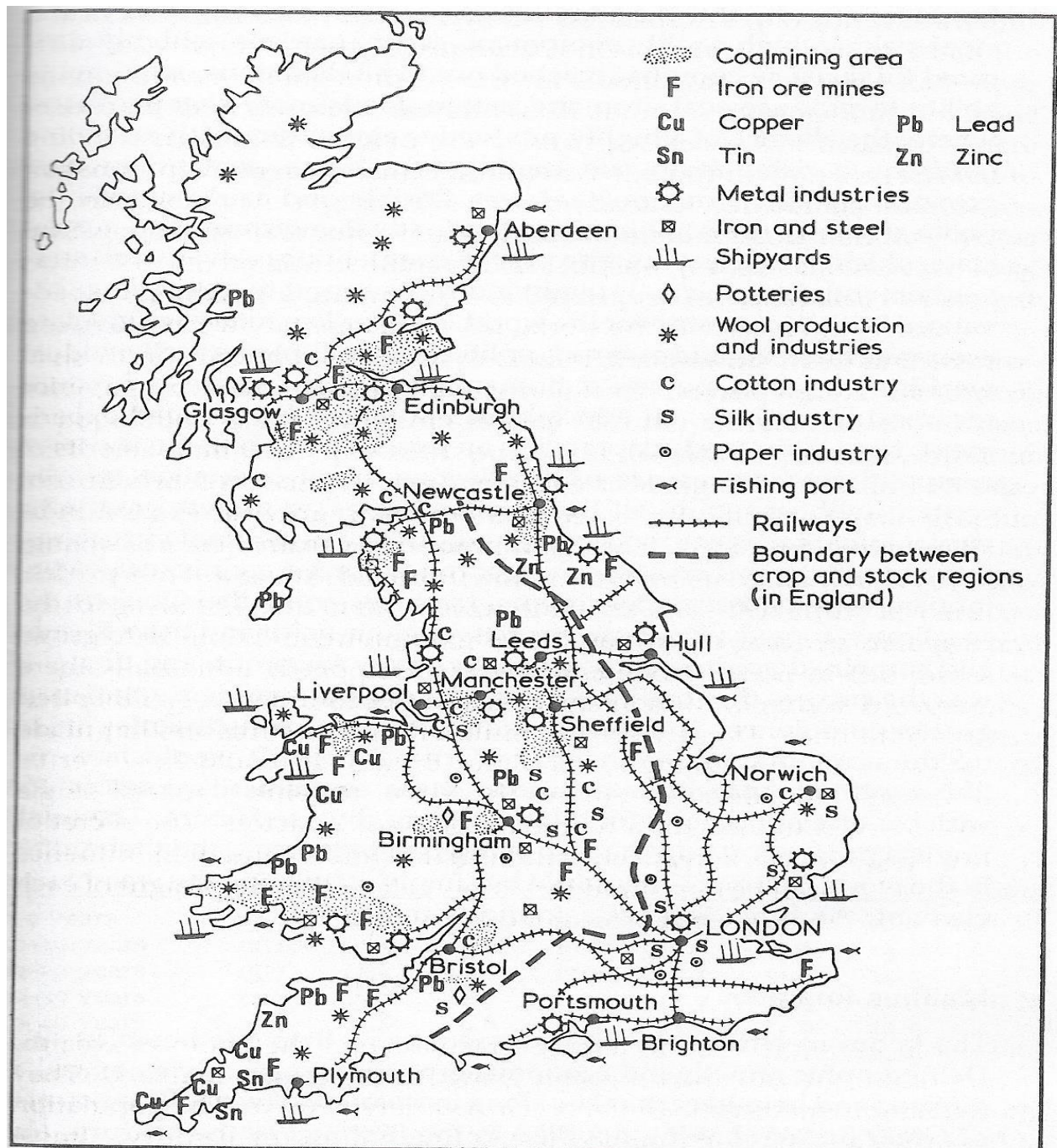
Εικόνα 2: Γεωμορφολογικός χάρτης των Βρετανικών Νήσων. Η γεωμορφολογική ποικιλία εξασφάλισε ένα μεγάλο μέρος των απαιτούμενων πρώτων υλών για τη Βιομηχανική Επανάσταση.

Πηγή: Lunt, *History of England*, σ. 3.

Εικόνα 3: Η Βρετανία πριν και μετά από τη Βιομηχανική Επανάσταση. Στον χάρτη στα δεξιά αποτυπώνονται οι βιομηχανίες-κινητήριες δυνάμεις της Βιομηχανικής Επανάστασης (κλωστοϋφαντουργία, εξόρυξη και επεξεργασία μετάλλων) αλλά και η στενή σχέση μεταξύ εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης. Σημείωση: η επιγραφή “present day” αναφέρεται στο 1948, έτος έκδοσης του βιβλίου.

Πηγή: Morton, *A People's History of England*, σ. 341.

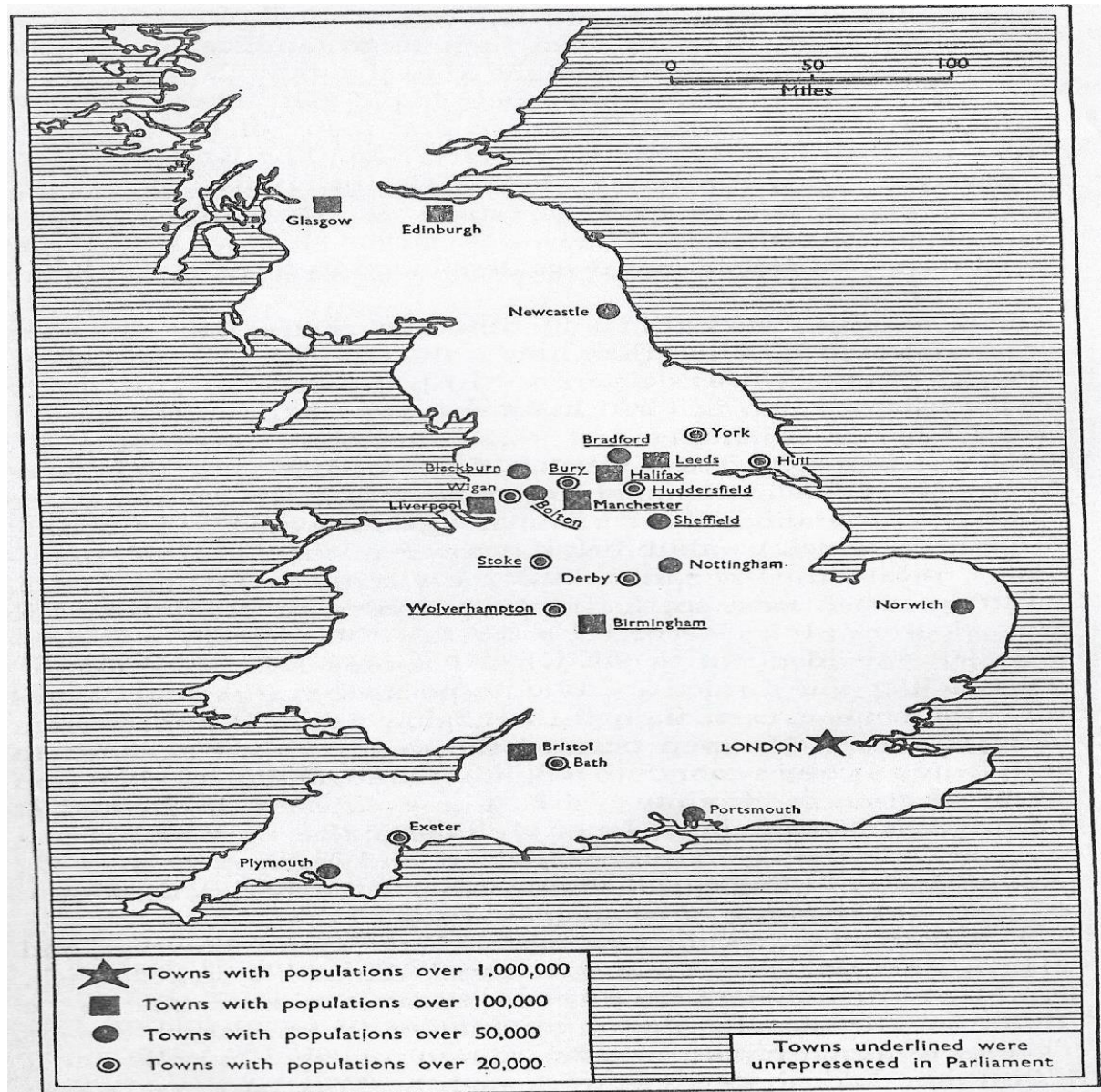
Εικόνα 4: Η γεωγραφία της βρετανικής οικονομίας το 1851. Τη δεκαετία των “*Fabulous Fifties*” ολόκληρη η Βρετανία βρίσκεται σε παραγωγικό πυρετό, με τις βιομηχανίες υφασμάτων και μετάλλων να κυριαρχούν. Παράλληλα, οι πρώτες σιδηροδρομικές γραμμές έχουν κατασκευαστεί. Η εργατική τάξη έχει συγκροτηθεί αυτήν την περίοδο και στελεχώνει τις εικονιζόμενες βιομηχανίες.

Πηγή: Bedarida, *A social history of England, 1851-1975*, σ. 11.

Εικόνα 5: Το βρετανικό σιδηροδρομικό δίκτυο το 1870. Ένα μεγάλο μέρος της Αγγλίας συνδέεται μεταξύ του -όπως και με τις μεγάλες πόλεις της Ουαλίας και της Σκωτίας- αρκετά αποτελεσματικά ήδη από αυτήν την περίοδο. Κατά τις επόμενες δεκαετίες, η χρήση του τρένου θα αξιοποιείτο συστηματικά από χιλιάδες ποδοσφαιρόφιλους που θα ταξίδευαν (εντός ή εκτός πόλης) για να δουν την αγαπημένη τους ομάδα.

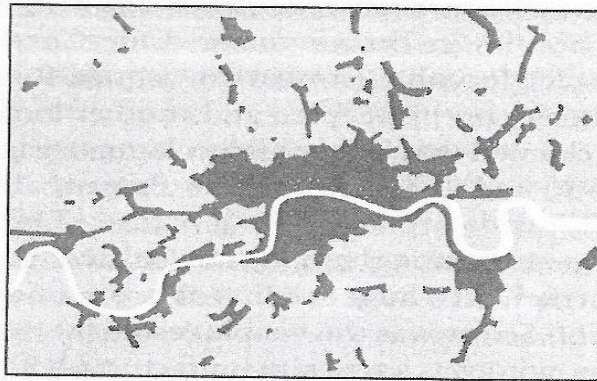
Πηγή: Briggs, *A Social History of England*, σ. 253.

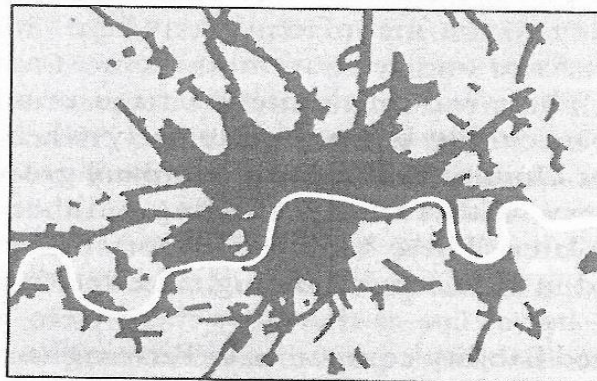
Εικόνα 6: Τα μεγάλα αστικά κέντρα της Βρετανίας πριν από τη *Reform Act* του 1832. Η μεταρρύθμιση αναδιαμόρφωσε τον εκλογικό χάρτη, με σκοπό να αντιπροσωπεύονται επαρκώς όλες οι πόλεις/περιφέρειες. Από ποδοσφαιρικής σκοπιάς, αξιοσημείωτη είναι η δημιουργία συλλόγου σε κάθε εικονιζόμενη αγγλική πόλη στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 20^{ού}. Σήμερα (αγωνιστική χρονιά 2018-19), εκτός από τις πόλεις των Bath, Halifax και York, οι υπόλοιπες εκπροσωπούνται -έστω από μία ομάδα- στις επαγγελματικές κατηγορίες του αγγλικού ποδοσφαιρικού συστήματος.

Πηγή: Thorn, *A History of England*, σ. 465.

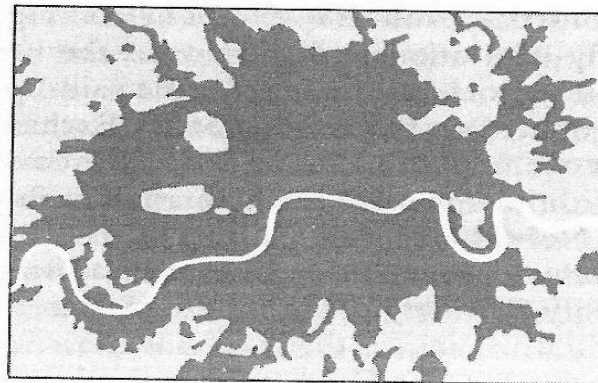
The growth of London

London at the end of the eighteenth century

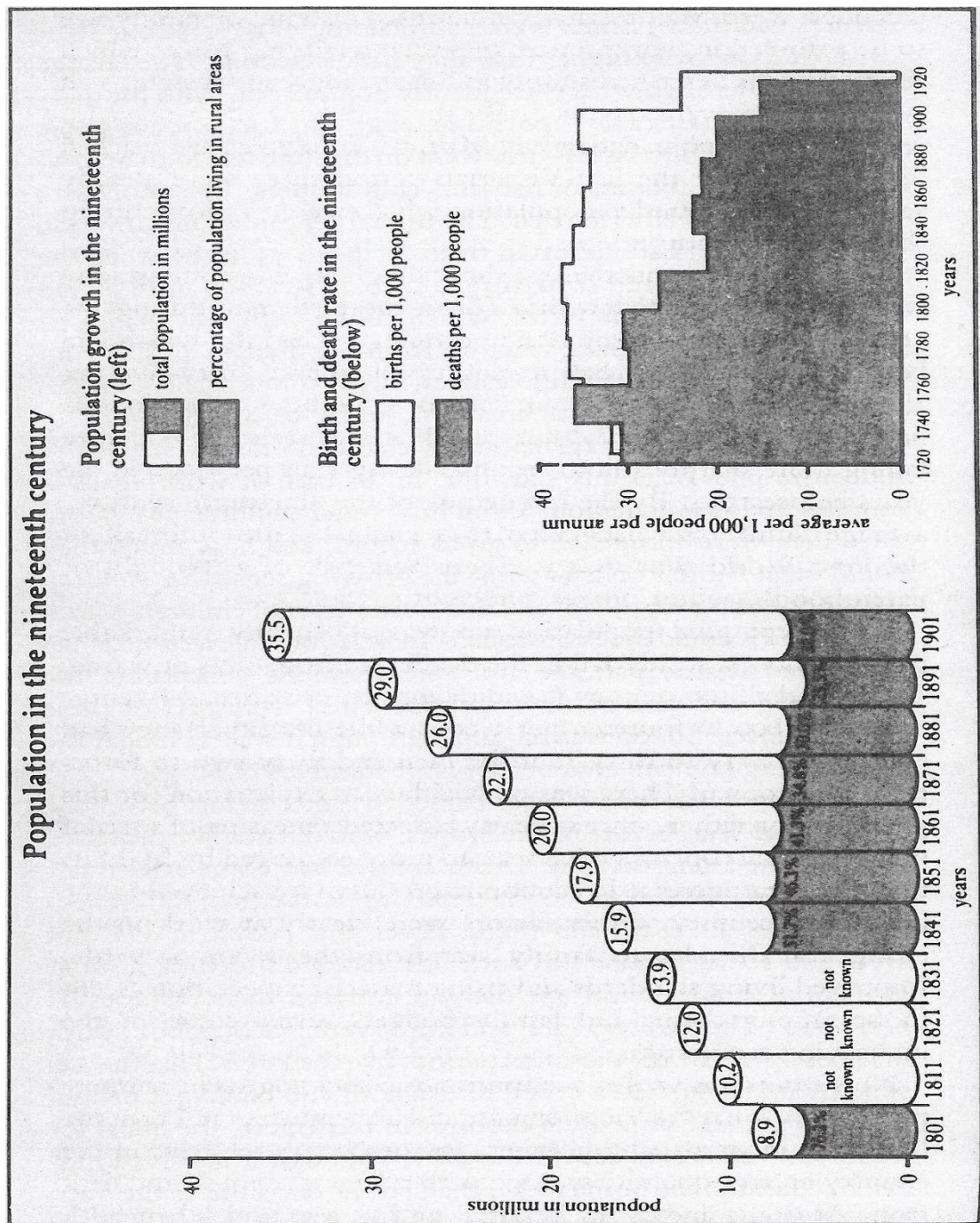
London in the 1830s

London in the 1870s

Εικόνα 7: Χάρτης με την πληθυσμιακή αύξηση του Λονδίνου κατά τη βιομηχανική εποχή. Στη μέση διακρίνεται ο ποταμός Τάμεσης. Το Λονδίνο ήταν το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της Αγγλίας αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης εκείνη την περίοδο. Το 1801 είχε σχεδόν 900 χιλιάδες κατοίκους, το 1831 περίπου ενάμιση εκατομμύριο, ενώ το 1871 ο πληθυσμός του ξεπερνούσε τα τρία εκατομμύρια άτομα.

Πηγή: Briggs, *A Social History of England*, σ. 230.

Εικόνα 8: Ο πληθυσμός της Μεγάλης Βρετανίας κατά τον 19^ο αιώνα. Τα μέλη των εργατικών στρωμάτων αποτελούν σταθερά τα 4/5 του εικονιζόμενου πληθυσμού, σύμφωνα και με τις διεξαχθείσες απογραφές, οι οποίες πραγματοποιούνταν κάθε δεκαετία, από το 1801 και έπειτα. Ενδιαφέρον έχει η πτώση του ποσοστού -μα όχι και του απόλυτου αριθμού- ανθρώπων που κατοικεί στην επαρχία, όσο προχωράμε προς το τέλος του αιώνα. Η αστικοποίηση άλλαξε ξεκάθαρα την πληθυσμιακή κατανομή της Αγγλίας, δημιουργώντας έναν πολυπληθή αστικό πυρήνα.

Πηγή: Briggs, *A Social History of England*, σ. 288.

FA Cup

Year	Date	Winners	Runners-up	Venue	Attendance	Referee	Entries
1872	16 March	Wanderers	1 Royal Engineers	0 Oval	2,000	A Stair	15
1873	29 March	Wanderers	2 Oxford University	0 Lillie Bridge	3,000	A Stair	16
1874	14 March	Oxford University	2 Royal Engineers	0 Oval	2,000	A Stair	28
1875	13 March	Royal Engineers	1 Old Etonians	1* Oval	3,000	CW Alcock	29
Replay	16 March	Royal Engineers	2 Old Etonians	0 Oval	3,000	CW Alcock	
1876	11 March	Wanderers	1 Old Etonians	1 Oval	3,000	WS Rawson	32
Replay	18 March	Wanderers	3 Old Etonians	0 Oval	3,500	WS Rawson	
1877	24 March	Wanderers	2 Oxford University	1* Oval	3,000	SH Wright	37
1878	23 March	Wanderers	3 Royal Engineers	1 Oval	4,500	SR Bastard	43
1879	29 March	Old Etonians	1 Clapham Rovers	0 Oval	5,000	CW Alcock	43
1880	10 April	Clapham Rovers	1 Oxford University	0 Oval	6,000	Major Marindin	54
1881	9 April	Old Carthusians	3 Old Etonians	0 Oval	4,500	W Pierce Dix	63
1882	25 March	Old Etonians	1 Blackburn Rovers	0 Oval	6,500	JC Clegg	73
1883	31 March	Blackburn Olympic	2 Old Etonians	1* Oval	8,000	C Crump	84
1884	29 March	Blackburn Rovers	2 Queen's Park	1 Oval	4,000	Major Marindin	100

Εικόνα 9: Πίνακας με πληροφορίες και στατιστικά για το Κύπελλο Αγγλίας, για την περίοδο 1872-1884. Μπορούμε να παρατηρήσουμε τη σταθερή προσέλευση του κοινού και την εξίσου σταθερή αύξηση στις ομάδες που συμμετέχουν με την πάροδο των ετών. Αξιοπρόσεκτη είναι η σχεδόν ολοκληρωτική κυριαρχία των συλλόγων από αποφοίτους των ιδιωτικών σχολείων (π.χ. Old Carthusians, Old Etonians). Το 1883 η Blackburn Olympic έγινε η πρώτη επαγγελματική-εργατική ομάδα που κατέκτησε το τρόπαιο. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι το ρεκόρ προσέλευσης της δεκαετίας σημειώθηκε τότε, με τα μέλη των εργατικών τάξεων να συρρέουν στο γήπεδο για να παρακολουθήσουν τους συνεργάτες τους να αγωνίζονται. Έκτοτε, καμία ερασιτεχνική ή/και ομάδα αποφοίτων δε θα κέρδιζε ξανά τον τίτλο.

Πηγή: Butler, *The Official History of the Football Association*, σ. 21.

FA Cup

Year	Date	Winners	Runners-up	Venue	Attendance	Referee	Entries
1885	4 April	Blackburn Rovers	2 Queen's Park	0 Oval	12,500	Major Marindin	116
1886	3 April	Blackburn Rovers	0 West Bromwich Albion	0 Oval	15,000	Major Marindin	130
Replay	10 April	Blackburn Rovers	2 West Bromwich Albion	0 Baseball Ground	12,000	Major Marindin	
1887	2 April	Aston Villa	2 West Bromwich Albion	0 Oval	15,500	Major Marindin	126
1888	24 March	West Bromwich Albion	2 Preston North End	1 Oval	19,000	Major Marindin	149
1889	30 March	Preston North End	3 Wolverhampton Wanderers	0 Oval	22,000	Major Marindin	149
1890	29 March	Blackburn Rovers	6 Sheffield Wednesday	1 Oval	20,000	Major Marindin	132
1891	25 March	Blackburn Rovers	3 Notts County	1 Oval	23,000	CJ Hughes	161
1892	19 March	West Bromwich Albion	3 Aston Villa	0 Oval	25,000	JC Clegg	163
1893	26 March	Wolverhampton Wanderers	1 Everton	0 Fallowfield	45,000	CJ Hughes	183
1894	31 March	Notts County	4 Bolton Wanderers	1 Goodison Park	37,000	CJ Hughes	155
1895	20 April	Aston Villa	1 West Bromwich Albion	0 Crystal Palace	42,560	J Lewis	179
1896	18 April	Sheffield Wednesday	2 Wolverhampton Wanderers	1 Crystal Palace	48,836	Captain W Simpson	210
1897	10 April	Aston Villa	3 Everton	2 Crystal Palace	65,891	J Lewis	244
1898	16 April	Nottingham Forest	3 Derby County	1 Crystal Palace	62,017	J Lewis	213
1899	15 April	Sheffield United	4 Derby County	1 Crystal Palace	73,833	A Scragg	235
1900	21 April	Bury	4 Southampton	0 Crystal Palace	68,945	AG Kingscott	242

Εικόνα 10: Πίνακας με πληροφορίες και στατιστικά για το κύπελλο Αγγλίας, για την περίοδο 1885-1900. Ομάδες με εργατικό χαρακτήρα συνεχίζουν να κερδίζουν το κύπελλο -η Blackburn Rovers το κατακτά τέσσερις φορές σε επτά χρόνια. Επίσης, ο συνολικός αριθμός των ομάδων που δηλώνει συμμετοχή συνεχίζει να αυξάνεται σε βάθος χρόνου. Εντυπωσιακή είναι η άνοδος στα στατιστικά προσέλευσης. Το φίλαθλο κοινό αυξάνεται σε τέτοιο σημείο ως το 1892, οπότε και η FA αποφασίζει ο τελικός να διεξαχθεί σε μεγαλύτερο γήπεδο. Το ρεκόρ για τον 19^ο αιώνα σημειώθηκε το 1899 με 73.833 θεατές -το ρεκόρ όλων των εποχών είναι οι 126.047 θεατές του 1923, στο γήπεδο Wembley, για τον τελικό Bolton εναντίον West Ham (2-0).

Πηγή: Butler, *The Official History of the Football Association*, σ. 35, 69.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allen, Robert C., *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2009
- Ashton, T. S., *Η Βιομηχανική Επανάσταση*, μτφρ. Άσπα Γολέμη, επιστημονική επιμέλεια Βασίλης Καρδάσης, Αθήνα, Εκδόσεις Τόπος, 2007
- Baker, William J., “The Making of a Working-Class Football Culture in Victorian England”, *Journal of Social History*, Vol. 13, No. 2 (Winter, 1979), Oxford University Press, σ. 241-251
- Bayly, C. A., *The birth of the modern world: 1780-1914*, Malden, Blackwell, 2004
- Bédarida, François, *A social history of England, 1851-1975*, μτφρ. A. S. Forster, London, Methuen, 1979
- Briggs, Asa, *A Social History of England*, London, Penguin, 1987
- Burns, E. M., *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι χρόνοι (Δ΄ έκδοση)*, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης, επιμέλεια-πρόλογος Ι. Σ. Κολιόπουλος, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2006
- Butler, Bryon, *The Official History of the Football Association*, London, Macdonald-Queen Anne Press, 1991
- Cannadine, David, *Class in Britain*, New Haven, London, Yale University Press, 1998
- Clark, Anna, *The struggle for the breeches: gender and the making of the British working class*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1995
- Clark, J. C. D., *English society, 1660-1832: religion, ideology and politics during the ancien regime*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000
- Cole, G. D. H., Postgate, Raymond, *The common people: 1746-1946*, London, Methuen, 1976

Cole, G. D. H., *A History of Socialist Thought: Volume II. Socialist Thought: Marxism and Anarchism, 1850-1890*, London, Macmillan & Co, New York, St. Martin's Press, 1957

Cole, G. D. H., *A History of Socialist Thought: Volume I. Socialist Thought: The Forerunners, 1789-1850*, London, Macmillan & Co, 1953

Cole, G. D. H., *A short history of the British Working-Class movement, 1789-1947*, London, George Allen & Unwin Ltd, 1948

Cunningham, Hugh, "Leisure and culture", στο F. M. L. Thompson (επιμ.), *The Cambridge social history of Britain, 1750-1950*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1993, τ. 2

Deane, Phyllis, *The First Industrial Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979

Δέσπος, Ζήσης, «Από τις αλάνες της Αγγλίας στους σύγχρονους ναούς του ποδοσφαίρου», στο *Ποδόσφαιρο και Πολιτισμός. Το ποδόσφαιρο ως ψυχαγωγία και πολιτισμικό φαινόμενο*, σειρά Θρησκευόμενοι Κόκκινοι Επιστήμονες, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2012

Dunning, Eric, *Sport Matters. Sociological studies of sport, violence and civilization*, London and New York, Routledge, 1999

Edelman, Robert, Wilson, Wayne, "Introduction", στο Robert Edelman, Wayne Wilson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Sports History*, New York, Oxford University Press, 2017

Ελίας, Νόρμπερτ, Ντάνινγκ, Έρικ, *Αθλητισμός και Ελεύθερος Χρόνος στην Εξέλιξη του Πολιτισμού*, μτφρ. Σούζυ Χειρδάρη – Γιώτα Κακαρούκα, επιστημονική επιμέλεια Παντελής Κυπριανού, Αθήνα, Κατάρτι, 2010

Foster, John, *Class Struggle and the Industrial Revolution. Early industrial capitalism in three English towns*, London, Methuen & Co Ltd, 1974

Frey, James H., Stanley Eitzen, D., "Sport and Society", *Annual Review of Sociology*, Vol. 17 (1991), Annual Reviews, σ. 503-522

Friedman, Michael T., Jacob J. Bustad, Jacob J., “Sport and Urbanization”, στο Robert Edelman, Wayne Wilson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Sports History*, New York, Oxford University Press, 2017

Garrard, John, *Democratisation in Britain: Elites, Civil Society and Reform since 1800*, Hampshire, Palgrave, 2002

Giulianotti, Richard, *Football: A sociology of the global game*, Oxford, Polity Press
Malden, MA: Blackwell, 1999

Golby, J. M., Purdue, A. W., *The Civilisation of the Crowd. Popular Culture in England, 1750-1900*, New York, Schocken Books, 1985

Goldblatt, David, *The Game of Our Lives: The Meaning and Making of English Football*, Penguin, 2015

Goldblatt, David, *The Ball is Round: A Global History of Soccer*, New York, Riverhead Books, 2008

Hartmann, Douglas, “Sport and Social Theory”, στο Robert Edelman, Wayne Wilson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Sports History*, New York, Oxford University Press, 2017

Harvey, Adrian, *Football: The First Hundred Years. The untold story*, London and New York, Routledge, 2005

Hill, C. P., *British economic and social history, 1700-1939*, London, Eduard Arnold, 1961

Hoberman, John, “Sport and Political Doctrine in a Post-Ideological Age”, στο Robert Edelman, Wayne Wilson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Sports History*, New York, Oxford University Press, 2017

Hobsbawm, E. J., *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2015

Hobsbawm, E. J., *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών, 1875-1914*, μτφρ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2012

Hobsbawm, E. J., *Η Εποχή του Κεφαλαίου, 1848-1875*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Αθήνα, MIET, 2012

Hobsbawm E. J., “The Formation of British Working-Class Culture”, στο E. J. Hobsbawm, *Worlds of Labour: further studies in the history of labour*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1984

Hobsbawm, E. J., “The Making of the Working Class, 1870-1914”, στο E. J. Hobsbawm, *Worlds of Labour: further studies in the history of labour*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1984

Hobsbawm, E. J. “The British Standard of Living, 1790-1850”, στο E. J. Hobsbawm, *Labouring men: studies in the history of labour*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1979

Hobsbawm, E. J., *Industry and Empire: an economic history of Britain since 1750*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1968

Huizinga, Johan, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1989

Jensen, Erik N., “Sports and sexuality”, στο Robert Edelman, Wayne Wilson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Sports History*, New York, Oxford University Press, 2017

Καφάογλου, Ηλίας, *Σημειώσεις στο ημίχρονο. Κείμενα για την κουλτούρα του ποδοσφαίρου*, Αθήνα, ύψιλον / βιβλία, 2010

Κουλούρη, Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία, 1870-1922*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 1997

Landes, David S., *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμά: τεχνολογική αλλαγή και βιομηχανική ανάπτυξη στη Δυτική Ευρώπη από το 1750 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα, επιστημονική επιμέλεια Χριστίνα Αγριαντώνη, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2009

Lunt, W. E., *History of England*, New York, Harper, 1957

Μανιάτης, Γιώργος, «Το ποδόσφαιρο και η αισθητική του λαϊκού», στο *Ποδόσφαιρο και Πολιτισμός. Το ποδόσφαιρο ως ψυχαγωγία και πολιτισμικό φαινόμενο*, σειρά Θρησκευόμενοι Κόκκινοι Επιστήμονες, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2012

Mason, Tony, *Association Football and English Society, 1863-1915*, Sussex, The Harvester Press, New Jersey, Humanities Press, 1980

McDonald, David, “Sport History and the Historical Profession”, στο Robert Edelman, Wayne Wilson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Sports History*, New York, Oxford University Press, 2017

Morris, R. J., “Clubs, societies and associations”, στο F. M. L. Thompson (επιμ.), *The Cambridge social history of Britain, 1750-1950*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1993, τ. 3.

Morris, R. J., *Class and class consciousness in the Industrial Revolution, 1780-1850, prepared for the Economic History Society*, London, Macmillan, 1979

Morton, A. L., *A people's history of England*, London, Lawrence & Wishart, 1948

Perkin, Harold, *The rise of professional society: England since 1880*, London, New York, Routledge, 2002

Perkin, Harold, *The origins of modern English society*, London, New York, Routledge, 2002

Reid, Alastair J., *Social classes and social relations in Britain, 1850-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995

Rose, Sonya O., *Limited livelihoods: gender and class in nineteenth-century England*, London, Routledge, 1992

Royle, Edward, *Modern Britain: a social history, 1750-1985*, London, Edward Arnold, 1987

Ρούσης, Γιώργος, «Ο ρόλος του ως υποκατάστατου κοινωνικότητας, θεμελιακός παράγοντας ελκυστικότητας του ποδοσφαίρου», στο *Ποδόσφαιρο και Πολιτισμός. Το ποδόσφαιρο ως ψυχαγωγία και πολιτισμικό φαινόμενο*, σειρά Θρησκευόμενοι Κόκκινοι Επιστήμονες, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2012

- Russell, Dave, *Football and the English*, Preston, Carnegie Publishing, 1997
- Siegelbaum, Lewis H., Siegelbaum, Sasu, “Class and Sport” στο Robert Edelman, Wayne Wilson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Sports History*, New York, Oxford University Press, 2017
- Smelser, Neil J., *Social Change in the Industrial Revolution. An Application of Theory to the British Cotton Industry*, Chicago, Chicago University Press, 1959
- Stedman Jones, Gareth, *Languages of class: studies in English working class history, 1832-1982*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1983
- Taylor, Matthew, “The global spread of football”, στο Robert Edelman, Wayne Wilson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Sports History*, New York, Oxford University Press, 2017
- Thompson, E. P., *The making of the English working class*, New York, Vintage Books, 1963
- Thompson, F. M. L., *The rise of respectable society: a social history of Victorian Britain 1830-1900*, London, Fontana, 1988
- Thorn, John, *A history of England*, London, Ernest Benn, 1961
- Vamplew, Wray, “Industrialization and sport”, στο Robert Edelman, Wayne Wilson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Sports History*, New York, Oxford University Press, 2017
- Vamplew, Wray, *Pay up and play the game. Professional Sport in Britain, 1875-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004
- Vertinsky, Patricia, “Gender matters in sport history”, στο Robert Edelman, Wayne Wilson (επιμ.), *The Oxford Handbook of Sports History*, New York, Oxford University Press, 2017
- Walvin, James, *The People’s Game. A Social History of British Football*, London, Allen Lane, 1975

Willson, David Harris, Prall, Stuart E., *A history of England*, New York, Holt, Rinehart, and Winston, 1984

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

Γιανναράς, Χρήστος, «Υπάλλαγμα της ζωής» (8/7/2018), εφ. *Καθημερινή*, <http://www.kathimerini.gr/973807/opinion/epikairothta/politikh/ypallagma-ths-zwhs?platform=hootsuite> (τ.π. 28/9/2018)

Ducharme, Jamie, “Here’s Why English Soccer Fans Keep Chanting ‘It’s Coming Home’” (Published 7/7/2018-Updated 8/8/2018), <http://time.com/5332548/uk-soccer-its-coming-home/> (τ.π. 28/9/2018)

Giulanotti, Richard C., Rollin, Jack, Joy, Bernard, Weil, Eric, Alegi, Peter Christopher, “Football-soccer” (Last updated: 30/8/2018), <https://www.britannica.com/sports/football-soccer> (τ.π. 28/9/2018)

Horobin, Simon, “The origins of British football team names” (Published 15/1/2016), <https://blog.oxforddictionaries.com/2016/01/15/football-team-names> (τ.π. 28/9/2018)

Jackman, Spencer, “World Cup Final Viewers And TV Numbers Put The World In World Cup” (Published 26/6/2018), <https://the18.com/soccer-learning/world-cup-final-viewers-tv-ratings> (τ.π. 28/9/2018)

L’ Équipe, “26,1 millions de téléspectateurs au total devant la finale de la Coupe du monde” (mis à jour le 25/07/2018), <https://www.lequipe.fr/Medias/Actualites/26-1-millions-de-telespectateurs-au-total-devant-la-finale-de-la-coupe-du-monde/925698> (τ.π. 28/9/2018)

Ozanian, Mike, “The World’s Most Valuable Soccer Teams 2018” (12/6/2018), <https://www.forbes.com/sites/mikeozanian/2018/06/12/the-worlds-most-valuable-soccer-teams-2018/#cecf17a45c87> (τ.π. 28/9/2018)

Perry, Alex, “Victorian Sport, Playing by the rules” (last updated: 17/02/2011), http://www.bbc.co.uk/history/british/victorians/sport_01.shtml (τ.π. 28/9/2018)

“England, Great Britain, United Kingdom, What’s the Difference?” (20/7/2012), <https://www.denverlibrary.org/blog/england-great-britain-united-kingdom-whats-difference> (τ.π. 28/9/2018)

“History of FIFA – Foundation”, <http://www.fifa.com/about-fifa/who-we-are/history/index.html> (τ.π. 28/9/2018)

“The History of the FA”, <http://www.thefa.com/about-football-association/what-we-do/history> (τ.π. 28/9/2018)